

Lessons from and New Directions for Land Right Movements in the Northeast Region: A Proposition to the Isan Land Reform Network

Alongkorn Akkasaeng

Assistant Professor, College of Politics and Governance, Mahasarakham University

Received: October 10, 2017

Accepted: April 20, 2018

Abstract

This research aims to: (1) analyze the situation of inequality as a consequence of the problems of accessing, holding, and utilizing lands of the Northeastern Thai (Isan) people; and (2) draw lessons of the land right movements in the Isan region by the Isan land reform network and propose new directions that can bridge the gaps of the previous movements. This research examines four areas with three conflicting issues: 1) conflicting issues as a result of forest conservation through the announcement of the national park intersecting the lands that old community has already been settled in; 2) conflicting issues as a result of the announcement of public lands intersecting the existing community spaces; and 3) conflicting issues as a result of the announcement of the Forest Industry Organization in people's lands. The movements to reclaim the land right are in the name of the Isan land reform network. The study found that relevant people faced with multi-dimensional inequalities, i.e. political, economic, socio-cultural, environmental, spatial, and knowledge inequalities. The study also found some gaps in the movements. The first gap is that most movement strategies of the network mainly emphasized on symbolic purpose. The second is the redistributive movements have yet achieved concrete results. The third is that the utility of and accessibility to media in stimulating the movements have been limited. The last gap is that the regulative movements have not achieved as a consequence of the lack of parity of participation.

Keywords: social movement; land rights

บทเรียนและทิศทางใหม่ในการเคลื่อนไหวลิทธิที่ดินในอีสาน: ข้อเสนอต่อเครือข่าย ปฏิรูปที่ดินภาคอีสาน

อลงกรณ์ อรรคแสง

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ วิทยาลัยการเมืองการปกครอง มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

ได้รับบทความ: 17 ตุลาคม 2560 ตอบรับตีพิมพ์: 20 เมษายน 2561

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) วิเคราะห์ความเหลื่อมล้ำจากปัญหาการถือครองและใช้ประโยชน์ที่ดินของชาวบ้านในอีสาน 2) เพื่อถอดบทเรียนของการเคลื่อนไหวลิทธิที่ดินโดยเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานและนำเสนอทิศทางใหม่จากการเชื่อมโยงช่องว่างของการเคลื่อนไหวที่ผ่านมา ศึกษาผ่าน 4 พื้นที่ 3 กรณีพิพาท ได้แก่ 1) กรณีพิพาทจากการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติทับซ้อนชุมชน 2) กรณีพิพาทจากการประกาศที่สาธารณประโยชน์ทับซ้อนชุมชน และ 3) กรณีพิพาทจากการประกาศสวนป่าขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ทับซ้อนชุมชน โดยชุมชนที่มีกรณีพิพาทนี้ร่วมกันเคลื่อนไหวในนามของเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสาน (คปอ.) ผลการวิเคราะห์พบว่าชาวบ้านเผชิญกับความเหลื่อมล้ำในหลายมิติ ทั้งทางการเมือง ทางเศรษฐกิจ ทางสังคมและวัฒนธรรม ทางสิ่งแวดล้อมและพื้นที่ และความเหลื่อมล้ำของความรู้ เมื่อวิเคราะห์บทเรียนการเคลื่อนไหวของคปอ. ที่ผ่านมามีช่องว่างหลายมิติ ได้แก่ มิติยุทธศาสตร์ พบว่าการเคลื่อนไหวที่ผ่านมาเกือบทั้งหมดของเครือข่ายเน้นไปที่ยุทธศาสตร์ที่เชิงสัญลักษณ์เป็นหลัก มิติการขับเคลื่อนเพื่อนำไปสู่การจัดสรรทรัพยากรใหม่ พบว่ายังไม่มีผลที่เป็นรูปธรรม มิติแนวร่วม พบว่าการใช้สื่อและเข้าถึงสื่ออยู่ในวงจำกัด และมีทิศทางการมุ่งปรับเปลี่ยนกฎเกณฑ์ที่เป็นอยู่ พบว่าไม่บรรลุผลเพราะขาดโอกาสที่เท่าเทียมในการมีส่วนร่วม

คำสำคัญ: ขบวนการเคลื่อนไหว ลิทธิในที่ดิน

บทนำ

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้มีจุดประสงค์เพื่อสำรวจและสังเคราะห์บทเรียนการเคลื่อนไหวด้านสิทธิที่ดินในภาคอีสาน สะท้อนภาพ 4 กรณีศึกษาซึ่งเป็นพื้นที่กรณีพิพาทที่เครือข่ายร่วมกันในขบวนการเคลื่อนไหวในนามของเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสาน (คปอ.) ได้แก่ 1) กรณีพิพาทอันเกิดจากการประกาศป่าอนุรักษ์ที่เป็นอุทยานแห่งชาติทับซ้อนกับพื้นที่ชุมชน คือ กรณีอุทยานภูผาม่านกับหมู่บ้านชาผักหนามและชุมชนหนองจาน ตำบลนาหนองทุ่ม อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดขอนแก่น 2) กรณีพิพาทอันเกิดจากการประกาศที่สาธารณะประโยชน์ทับซ้อนกับพื้นที่ชุมชน คือ กรณีที่สาธารณะประโยชน์โคกป่าแดงกับชุมชนหนองตาเปียง บ้านโจด บ้านดงบัง บ้านศรีเมืองใหม่ ตำบลลำโรงประสาธ อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดศรีสะเกษ 3) กรณีพิพาทอันเกิดจากองค์กรท้องถิ่นประกาศที่สาธารณะประโยชน์ทับซ้อนพื้นที่ชุมชน คือ ที่สาธารณะประโยชน์บึงเกลือ ตำบลดอนอ้อยเกลือ อำเภอสว่างภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด และ 4) กรณีพิพาทอันเกิดจากการประกาศเขตสวนป่าขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.) ทับซ้อนกับพื้นที่ชุมชน ได้แก่ กรณีสวนป่าคอนสารกับชุมชนบ่อแก้ว ตำบลทุ่งพระ อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ โดยประชาชนที่มีกรณีพิพาทในพื้นที่ดังกล่าวมาได้ร่วมกันต่อสู้ในนามของเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสาน (คปอ.)

ทั้งนี้ เพื่อเข้าถึงความสลับซับซ้อนของสถานการณ์ การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้มีคำถามวิจัยที่สำคัญคือ สถานการณ์ความเหลื่อมล้ำในมิติต่าง ๆ อันสืบเนื่องมาจากปัญหาในการเข้าถึง ถิ่นครอง และใช้ประโยชน์ที่ดินของชาวบ้านในอีสานเป็นอย่างไรในปัจจุบัน และการเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิที่ดินในอีสานโดยเครือข่ายคณะกรรมการปฏิรูปที่ดินภาคอีสาน (คปอ.) ในห้วงที่ผ่านมามีบทเรียนที่สำคัญอย่างไรที่ควรนำมาพิจารณา เพื่อนำไปเป็นฐานในการแสวงหาทิศทางใหม่ (moving forward) จากการเชื่อมโยงช่องว่าง (bridging the gaps) ของการเคลื่อนไหวที่ผ่านมา

วัตถุประสงค์

1. เพื่อวิเคราะห์สถานการณ์ความเหลื่อมล้ำอันสืบเนื่องมาจากปัญหาในการเข้าถึง ถิ่นครอง และใช้ประโยชน์ที่ดินของชาวบ้านในอีสาน
2. เพื่อถอดบทเรียน (looking back) ของการเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิที่ดินในอีสานโดยเครือข่าย คปอ. ในห้วงที่ผ่านมา
3. เพื่อแสวงหาทิศทางใหม่ (moving forward) จากการเชื่อมโยงช่องว่าง (bridging the gaps) ของการเคลื่อนไหวที่ผ่านมา

วิธีการวิจัย

การศึกษาค้นคว้านี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative methodology) โดยมีวิธีการรวบรวมข้อมูลดังนี้

1. ทบทวนงานศึกษา เอกสาร ข้อมูลที่เกี่ยวข้อง (document research) ได้แก่ ข้อมูลงานวิจัย เอกสารที่รวบรวมโดยองค์กรที่ทำงานในพื้นที่การศึกษา รายงานการตรวจสอบคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ รายงานข่าวหรือบทความต่าง ๆ รวมถึงการรวบรวมเอกสารข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับนโยบายหรือการเปลี่ยนแปลงทางนโยบายเกี่ยวกับที่ดินและป่าไม้ที่เกิดขึ้นในช่วง 10 ปีที่ผ่านมาโดยแบ่งเป็นช่วงก่อนรัฐประหารและหลังรัฐประหาร

ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 เมษายน)- มิถุนายน 2561)

2. วิธีการศึกษาภาคสนาม (field research) โดยการลงพื้นที่สัมภาษณ์ (in-depth interview) และสังเกต () แก่นนำและสมาชิกเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานใน 4 พื้นที่ 3 กรณีปัญหา ได้แก่ หนึ่ง ชุมชนหมู่บ้านชำผักหวานและชุมชนหนองจาน ตำบลนาหนองทุ่ม อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดขอนแก่น สอง ที่สาธารณะประโยชน์โคกป่าแดงกับชุมชนหนองตาเปียง บ้านโจด บ้านดงบัง บ้านศรีเมืองใหม่ ตำบลสำโรงประสาธ อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดศรีสะเกษ สาม ที่สาธารณะประโยชน์บึงเกลือ ตำบลดอนฮังเกลือ อำเภอสว่างวีรญาติ จังหวัดร้อยเอ็ด และ สี่ ชุมชนบ่อแก้ว ตำบลทุ่งพระ อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ

3. การวิเคราะห์ข้อมูล เมื่อรวบรวมข้อมูลครบถ้วนแล้ว ผู้วิจัยได้ทำการจัดระเบียบข้อมูลแล้วดำเนินการสรุปและวิเคราะห์ข้อมูลโดยการวิเคราะห์เพื่อมองหาแบบแผน (patterns) และความสัมพันธ์ (relations) โดยมีกรอบแนวคิดที่กำหนดไว้เป็นตัวช่วยในการสรุปแล้ววิเคราะห์ดังกล่าว

กรอบแนวคิด

1. แนวคิดความเหลื่อมล้ำ (inequality) การศึกษาครั้งนี้ เป็นทั้งการถอยหลัง (Looking back) และแสวงหาทิศทางใหม่ (moving forward) ของการเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิที่ดินในอีสานโดยเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสาน (คปอ.) ทั้งนี้ ตั้งต้นจากการวิเคราะห์สถานการณ์ความเหลื่อมล้ำอันสืบเนื่องมาจากปัญหาในการเข้าถึง ถือครอง และใช้ประโยชน์ที่ดินของชาวบ้าน โดยใช้กรอบในการวิเคราะห์ความเหลื่อมล้ำของ The International Social Science Council (ISSC), The Institute of Development Studies (IDS) และ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) (2016) ซึ่งมองความเหลื่อมล้ำทั้งในแนวดิ่ง (vertical inequality) และแนวนอน (horizontal inequality) และจำแนกความเหลื่อมล้ำออกเป็น 7 มิติที่ครอบคลุมกันอยู่ (intersecting inequalities) กล่าวคือ ความเหลื่อมล้ำทางการเมือง (Political inequality) ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ (Economic inequality) ความเหลื่อมล้ำทางสังคม (Social inequality) ความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม (Cultural inequality) ความเหลื่อมล้ำทางสิ่งแวดล้อม (environmental inequality) ความเหลื่อมล้ำในเชิงพื้นที่ (spatial inequality) และความเหลื่อมล้ำของความรู้ (knowledge inequality) โดยในมิติสุดท้ายนั้น ไม่เพียงกินความถึงการเข้าถึงการศึกษาที่ต่างกันเท่านั้น หากแต่ยังรวมถึงการที่ชุดความรู้ที่ต่างกันได้รับการยอมรับว่าน่าเชื่อถือ (valid) หรือมีความชอบธรรม (legitimacy) ต่างกัน โดยเฉพาะการขาดความน่าเชื่อถือและความชอบธรรมของความรู้ชาวบ้าน (local knowledge) เมื่อเทียบกับความรู้ของหน่วยงานราชการและตุลาการ (Fischer, 2000)

ทั้งนี้ ในการทำความเข้าใจการรับมือกับความเหลื่อมล้ำและความไม่เป็นธรรม การศึกษาครั้งนี้ใช้กรอบของ Allen and Frediani (2013) และ Nancy Fraser (1996) ซึ่งแบ่งมิติในการพิจารณาออกเป็น 3 มิติ กล่าวคือ (1) พิจารณาการรับมือผ่านการกระจายทรัพยากรและดอกผลของการพัฒนาไปยังกลุ่มคนต่าง ๆ อย่างเท่าเทียม/เป็นธรรม (Distributive justice) รวมไปถึง การกระจายโอกาสในการเข้าถึง ทั้งที่เป็นนามธรรมและรูปธรรมด้วย (2) การสร้างการยอมรับถึงการมีตัวตนและศักดิ์ศรีของผู้คนทั้งในทางการเมืองและทางวัฒนธรรม (Political and cultural recognition) รวมไปถึง การไม่ถูกทำให้เป็นชายขอบ (marginalisation) ทำให้เป็นอื่น (Otherness)

ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 เมษายน- มิถุนายน 2561)

(เช่น อยู่ในความสนใจของสื่อ) หรือไม่ถูกละเลยและเพิกเฉย สุดท้ายคือ (3) การสร้างให้เกิดการมีส่วนร่วมที่เสมอกัน (Parity of participation) หรือ ทุกคนมีสิทธิมีเสียงนั่นเอง อนึ่ง กรอบนี้จะใช้ในการวิเคราะห์ช่องว่างของการเคลื่อนไหวที่ผ่านมารับมือกับความเหลื่อมล้ำ/ความไม่เป็นธรรมได้มากน้อยเพียงใด

2. แนวคิดการเคลื่อนไหวทางสังคม (social movement) ในการทำความเข้าใจการเคลื่อนไหวทางสังคม จะวิเคราะห์ผ่านกรอบ 3 มิติ กล่าวคือ การวิเคราะห์การระดมทรัพยากร การวิเคราะห์โครงสร้างโอกาสทางการเมือง และการวิเคราะห์ยุทธศาสตร์และยุทธวิธีการเคลื่อนไหว โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

2.1 การระดมทรัพยากร (Resource mobilization) ดังที่ Jenkins (1983) ได้เสนอไว้ว่าในการทำ ความเข้าใจการเคลื่อนไหวทางสังคม จะต้องทำความเข้าใจการระดมทรัพยากร ไม่ว่าจะเป็นการแสวงหาโอกาสในการระดมทรัพยากรจากกลุ่มสมาชิกผู้ร่วมจุดหมายเดียวกัน (adherent) กลุ่มสมาชิกผู้สนับสนุน (constituent) กลุ่มสาธารณชนผู้เฝ้ามอง (bystander public) หรือแม้แต่กลุ่มฝ่ายตรงข้าม (opponent) โดยทรัพยากรมีหลาย ลักษณะ รวมไปถึง (1) ทรัพยากรด้านศีลธรรม (moral resource) เช่น ความชอบธรรม (legitimacy) การอยู่เคียงข้างร่วมสู้อย่างเหนียวแน่น (solidarity support) การให้กำลังใจ (sympathetic support) และการสนับสนุนจากผู้มีชื่อเสียงโด่งดังในสังคม (celebrity) (2) ทรัพยากรด้านวัฒนธรรม (cultural resource) (3) ทรัพยากรด้านองค์กร-สังคม (social-organization resource) เช่น โครงสร้างพื้นฐาน เครือข่ายและกลุ่มองค์กร (4) ทรัพยากรมนุษย์ (human resource) และ (5) ทรัพยากรทางวัตถุ (material resource) ไม่ว่าจะเป็นทุนเงินตรา และทุนมนุษย์ (ความรู้/ทักษะ)

ทั้งนี้ การระดมทรัพยากรข้างต้นเชื่อมโยงกับฐานคติของการขับเคลื่อนร่วมกัน (Collective action) ซึ่งมีอยู่สองฐานคิด/สำนักหลัก กล่าวคือ ฐานคิดที่ให้ความสำคัญกับการตัดสินใจที่เป็นเหตุเป็นผลของแต่ละปัจเจกในการที่จะเข้าร่วม (rational choice) โดยปัจเจกจะชั่งน้ำหนักกว่าถ้าเข้าร่วมแล้วจะคุ้มค่าหรือไม่ (เทียบเคียงการลงแรง ลงทุน และเสียเวลา กับผลลัพธ์ที่คาดว่าจะได้รับจากการเคลื่อนไหว) ดังนั้น ผู้เป็นตัวกลางในการระดมทรัพยากรจะต้องคำนึงถึงการจูงใจ (incentives) ที่พอเพียงที่จะทำให้ผู้เข้าร่วมแต่ละคนเห็นความคุ้มค่าที่จะออกมา ร่วมเคลื่อนไหวด้วย เพราะปกติถ้าไม่เดือดร้อนจริงๆ หรือได้รับผลกระทบโดยตรง จะไม่มีใครออกมาสู้ (Not-in-my-backyard syndrome) และต้องหาทางกำหนดกฎเกณฑ์ที่จะไม่ทำให้ใครกินแรงคนอื่น (free-riders) เพราะการมาร่วมเคลื่อนไหวเป็นเพียงการตัดสินใจของคนเห็นแก่ตัว (self-interest) จำนวนหนึ่งที่มีงูพิทักษ์ผลประโยชน์ของตนเองโดยการอาศัยแนวร่วมมาช่วยเท่านั้น (Olsen, 1965; Ostrom, 1998, 1990)

ในทางที่ต่างออกไป อีกฐานคิดหนึ่งมองว่าการที่ผู้คนมาร่วมกันขับเคลื่อนนั้นเป็นผลมาจากการมีอุดมคติบางประการ มีบรรทัดฐานร่วม หรือมีการต่อสู้ดิ้นรนร่วมกันเพื่อศีลธรรมบางประการ (ideology, collective norms or moral struggle) ไม่ใช่แค่คนเห็นแก่ตัวจำนวนหนึ่งมารวมกันเพื่อพิทักษ์ผลประโยชน์ของตนเองเท่านั้น (Stewart, Smith and Denton, 2001) กล่าวอีกนัยคือทุกคนในประชาคมมีจิตวิญญาณร่วม (spirit of the community) มาต่อสู้เพื่อความดีงามร่วมกัน (common good) (Etzioni, 1993) โดยพวกเขามองเห็นปัญหาเชิงโครงสร้าง และมักจะถูกกลืนโดยสัมพัทธ์ (relative deprivation) กล่าวคือ ยังไม่ถูกกลืนโดยสมบูรณ์ ซึ่งถ้าเป็นแบบหลังจะทำให้พวกเขาไม่มีแรงสู้ เพราะต้องดิ้นรนจนหมดพลังไปกับเรื่องอื่น (Johnston, 2014)

2.2 โครงสร้างโอกาสทางการเมือง (Political opportunity structure) บนฐานของข้อเสนอของ Kitschelt (1986) การเคลื่อนไหวขึ้นอยู่กับโครงสร้างโอกาสทางการเมืองด้วยว่าเปิดหรือปิดเพียงใด ไม่ว่าจะเป็นระบบการเมือง โครงสร้างอำนาจ ขอบเขตและระดับการกระจายอำนาจของรัฐ ความหลากหลายในการครอบครองอำนาจ ระบบการเมืองย่อยต่าง ๆ และแม้แต่เสถียรภาพทางการเมือง ระบบการบริหารจัดการภาครัฐ การกีดกัน (exclusive) การยอมรับ (inclusive) และการมีหรือไม่มีพันธมิตร และฝ่ายต่อต้านการเคลื่อนไหว (counter movement)

2.3 ยุทธศาสตร์และยุทธวิธีการเคลื่อนไหว ในการวิเคราะห์ยุทธศาสตร์ (strategies) ในการเคลื่อนไหว การศึกษาครั้งนี้ประยุกต์แนวคิดของ Lowi (1964) ในการวิเคราะห์ โดยเขาเสนอว่ามียุทธศาสตร์อยู่ 4 ประเภท กล่าวคือ (1) ยุทธศาสตร์ที่มุ่งปรับระเบียบกฎเกณฑ์ (Regulative strategy) ซึ่งมุ่งปรับเปลี่ยนกฎเกณฑ์ที่เป็นอยู่ เปลี่ยนแปลงมาตรการทางการของรัฐ รวมไปถึง นโยบาย (เช่น มติคณะรัฐมนตรี ประกาศกรมอุทยาน ระเบียบราชการว่าด้วยการกำหนดแนวเขต ฯลฯ) (2) ยุทธศาสตร์ที่มุ่งจัดสรรทรัพยากร (Distributive strategy) ซึ่งมุ่งวิพากษ์วิจารณ์เรื่องโครงสร้าง เน้นเสนอเรื่องของความเสมอภาค และเน้นหรือชี้ให้เห็นปัญหาการจัดสรรทรัพยากรที่เป็นอยู่ (3) ยุทธศาสตร์ที่มุ่งกระจายการถือครองทรัพยากร (Redistributive strategy) ซึ่งเน้นสร้างข้อเสนอในการกระจายทรัพยากร ชี้ปัญหาเรื่องความเป็นธรรม มุ่งเปลี่ยนแปลง เสนอทางออก หรือมีข้อเสนอที่จะเปลี่ยนโครงสร้าง โดยไปไกลกว่าการวิพากษ์วิจารณ์ และ (4) ยุทธศาสตร์ที่มุ่งเป้าในเชิงสัญลักษณ์ (Symbolic strategy) ซึ่งเน้นโดย New Social Movement (Singh, 2001) กล่าวคือ มุ่งสร้างความรู้สึกร่วม มุ่งสร้างแนวร่วม มุ่งสร้างความตระหนัก และสร้างอัตลักษณ์

ทั้งนี้ เข้าใจยุทธศาสตร์อย่างเดียวไม่พอ ต้องเข้าใจยุทธวิธี (tactics) ด้วย ในฐานะที่เป็นแนวทาง (means) นำไปสู่ปลายทางของยุทธศาสตร์ (ends) โดย Moyer (2001) เสนอว่ายุทธวิธีหลักมีอยู่ 3 ลักษณะ กล่าวคือ ยุทธวิธีการขัดขวาง ทำลายระบบการเมืองปกติ (Disruption) (เช่น การอารยะขัดขืน การบอยคอต และการนั่งประท้วง) ยุทธวิธีตามช่องทางการเมืองปกติ (Convention) และยุทธวิธีการใช้ความรุนแรง (Violence) ซึ่งสองแนวแรกเป็นวิธีของสังคมอารยะในขณะที่แนวหลังเป็นการข้ามพ้นสังคมอารยะดังกล่าว (beyond civil society) โดยมองว่าความเป็นอารยะไม่สามารถนำไปสู่ชัยชนะได้จริง อันเนื่องมาจากการตกเป็นเบี้ยล่างและถูกกระทำฝ่ายเดียว (Mertes, 2004) ในการวิเคราะห์ยุทธวิธีในเชิงลึก de Certeau (1984) และ Scott (1985) เสนอมุมมองเรื่องการต่อต้านในวิถีชีวิตประจำวัน (everyday resistance) กล่าวคือ รับมือหรือตอบโต้กับการคุกคามในแต่ละวัน อนึ่ง ยุทธวิธีต่างจากยุทธศาสตร์ที่มีพลวัตและปรับเปลี่ยนได้ตลอดขึ้นกับสถานการณ์ ในขณะที่ยุทธศาสตร์จะมีลักษณะเป็นเป้าหมายและแนวทางบรรลุเป้าหมายในระยะยาวมากกว่า (Goodwin and Jasper, 2003)

อนึ่ง ในการประเมินผลสะท้อนของการเคลื่อนไหวด้วยยุทธศาสตร์และยุทธวิธีต่าง ๆ ต้องพิจารณาทั้ง (1) ผลสะท้อนที่เกิดขึ้นภายใน เช่น ความเข้มแข็งขององค์กรและเครือข่าย และการก่อเกิดอัตลักษณ์ และ (2) ผลสะท้อนที่เกิดขึ้นภายนอก เช่น เข้าถึงระบบการเมืองปกติ ทั้งชั่วคราวและถาวร การบรรลุเชิงเนื้อหา ทั้งบวก

ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 เมษายน- มิถุนายน 2561)

และลบ การปรับโครงสร้าง ทั้งเชิงสถาบันการเมืองและเชิงพันธมิตร และผลในแง่ของการเปิดพื้นที่สาธารณะ กล่าวคือ สร้างประเด็นสาธารณะ สร้างความตระหนักของสังคม หรือ เปลี่ยนทัศนคติของผู้คน (Burstien, 2002)

บทวิเคราะห์ความเหลื่อมล้ำที่เกิดขึ้นกับชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ที่มีกรณีพิพาทกับราชการ

1. ความเหลื่อมล้ำทางการเมือง จากการวิเคราะห์ทั้งสี่กรณีพบว่ามิติความเหลื่อมล้ำทางการเมืองเป็นมิติที่เกิดขึ้นอย่างชัดเจนมากที่สุดจากที่มีความชัดเจนว่ากลไกรัฐทำให้ชาวบ้านมีเสียงดังไม่เท่าผู้อื่น ขาดตัวแทนของตนเองในสถาบันทางการเมืองต่าง ๆ และขาดอิทธิพลต่อการตัดสินใจเชิงนโยบายต่าง ๆ (unequal voices, representation and influence) ทั้งนี้ สถานการณ์ร่วมที่เกิดขึ้นคือ (1) การถูกกระทำโดยรัฐ (threatened by state/ power exercise) และ (2) การถูกดำเนินคดีโดยการตีความกฎหมายที่เข้าข้างรัฐ (state-led law enforcement)

ในกรณีของชุมชนบ่อแก้ว อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ ชาวบ้านถูกกระทำโดยองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ ซึ่งแม้ว่าจะเป็นพื้นที่ที่ชาวบ้านเข้าไปยึดพื้นที่แต่เป็นป่าเก่า ซึ่งชาวบ้านมีเอกสารสิทธิในการทำมาหากิน ต่อมาถูกประกาศเป็นเขตป่าสงวน และมีการให้องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้เข้าไปปลูกยูคาลิปตัส ชาวบ้านจึงกลับมายึดพื้นที่คืน อนึ่ง การที่ชาวบ้านถูกกระทำมี 2 ลักษณะ ลักษณะแรกเป็นการถูกคุกคาม ชาวบ้านบ่อแก้วอ้างว่าเจ้าหน้าที่องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ได้ส่งคนมาป่วนเย็นในพื้นที่ที่ชาวบ้านเข้ายึดพื้นที่ ในขณะที่ลักษณะที่สองเป็นการกระทำการทางกฎหมายโดยการยื่นฟ้องดำเนินคดีกับชาวบ้านในข้อหาบุกรุก เป็นการสร้างความไม่มั่นใจในการใช้ชีวิตให้กับประชาชน เสี่ยงสะท้อนจากชาวบ้านพบว่าก่อนมีรัฐประหารเมื่อวันที่ 22 พฤษภาคม 2557 สถานการณ์ของชาวบ้านก็หนักอยู่แล้ว แต่หลังรัฐประหาร หน่วยงานราชการได้ใช้อำศัยคำสั่งคณะรักษาความสงบแห่งชาติ ฉบับที่ 64/2557 ทำให้สถานการณ์ความรุนแรงยิ่งเพิ่มมากขึ้น กล่าวคือ หน่วยงานที่เกี่ยวข้องโดยตรงคือกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยกรมอุทยานและกรมป่าไม้ได้จัดทำแผนทวงคืนผืนป่า โดยตั้งเป้าว่าจะต้องยึดพื้นที่ป่ากลับคืนมาได้ 40% ของพื้นที่ประเทศ (ในขณะที่ปัจจุบันมีพื้นที่ป่าอยู่ 28% ดังนั้นจึงมีพื้นที่ที่อยู่ในเป้าหมายจะยึดคืนมากกว่าแสนไร่ ฉะนั้นหลังรัฐประหารหลังคำสั่งฉบับที่ 64/2557 และแผนทวงคืนผืนป่า จึงมีการติดป้ายขับไล่และมีการคุกคามชาวบ้านรุนแรงอย่างมากจากเจ้าหน้าที่ป่าไม้ซึ่งมีทหารสะพานปืนร่วมปฏิบัติการด้วย แม้จะมีคำสั่งคณะรักษาความสงบแห่งชาติ ฉบับที่ 66/2557 ออกตามมาว่าให้การทวงคืนผืนป่าต้องไม่กระทบชาวบ้านที่ยากไร้ แต่การปฏิบัติจริงของเจ้าหน้าที่ในระดับพื้นที่กลับยึดถือเพียงคำสั่งฉบับที่ 64/2557 เป็นหลัก นอกจากนั้นองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ได้ร่วมกับกรมป่าไม้ในการทำให้ชาวบ้านต้องมาเผชิญกับความยากลำบากในกระบวนการยุติธรรม ทำให้กรณีนี้เป็นกรณีที่รุนแรงมากที่สุด

สำหรับกรณีบ้านชำผักหนามและชุมชนหนองจาน จังหวัดขอนแก่นเผชิญกับความเหลื่อมล้ำทางการเมืองจากการประกาศอุทยานทับที่ดินทำกิน โดยชาวบ้านซึ่งเป็นเกษตรกรที่เพาะบางอยู่มาก่อน แล้วต่อมามีพระราชบัญญัติอุทยานฯ ทำให้พื้นที่ดังกล่าวถูกประกาศเป็นอุทยานภูผาม่าน จึงนำไปสู่การโยกย้ายชาวบ้านไปพื้นที่ที่เจ้าหน้าที่ป่าไม้จัดให้ โดยไม่มีการแยกแยะชาวบ้านที่อยู่มาก่อนกับชาวบ้านที่มาทีหลังการประกาศอุทยาน

ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 เมษายน- มิถุนายน 2561)

แต่พอชาวบ้านย้ายไปพื้นที่ใหม่ที่เจ้าหน้าที่จัดให้กลับพบว่าพื้นที่ดังกล่าวมีคนอาศัยอยู่แล้ว ทำให้ชาวบ้านต้องย้ายกลับมาพื้นที่ซ้ำผักหนามและหนองจานเช่นเดิม ทำให้ชาวบ้านต้องการโฉนดชุมชน อนึ่ง แม้ว่าการคุกคามจะไม่น่ามากนัก แต่มีเรื่องการบังคับใช้กฎหมาย โดยพ่อขุน ชาวบ้านท่านหนึ่งสะท้อนว่า "...เป็นเพราะไม่ได้ปลุกยงพาราหรือไม่ใช่ไม้ยืนต้น"

ส่วนในกรณีของที่ดินสาธารณะที่ชุมชนดอนฮังเกลือ จังหวัดร้อยเอ็ดและที่สาธารณะประโยชน์โคกป่าแดง จังหวัดศรีสะเกษ ต้องทำความเข้าใจตั้งแต่สมัย รัชกาลที่ 5 สมัยนั้นที่ดินไม่มีเจ้าของ เมื่อต่างชาติเข้าล่าอาณานิคม ต่างชาติมีความต้องการในการใช้ที่ดิน รัชกาลที่ 5 ทรงเกรงเรื่องการที่ต่างชาติจะยึดที่ดินของสยาม จึงนำแนวคิดเรื่องกรรมสิทธิ์มาใช้โดยออกประกาศให้ประชาชนสามารถจับจองที่ดินได้ตามความสามารถและความต้องการแล้วให้มาขึ้นทะเบียนไว้ จากนั้นทางราชการจะทยอยออกโฉนดที่ดินให้ แต่กระบวนการดังกล่าวล่าช้าด้วยข้อจำกัดหลายด้าน ส่งผลให้ชาวบ้านมีแต่เอกสารที่แสดงเพียงการประวัติการทำมาหากินไม่ใช่เอกสารที่ชาวบ้านมีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน เมื่อเวลาผ่านไปมีกฎหมายหลายฉบับเกิดขึ้นรวมถึงกฎหมายเกี่ยวกับการประกาศเขตที่ดินสาธารณะประโยชน์ กระทรวงมหาดไทยมีอำนาจในการประกาศให้ที่ดินบางส่วนเป็นที่ดินสาธารณะประโยชน์ได้ จึงนำมาซึ่งปัญหาและกรณีพิพาทที่เกิดขึ้นในพื้นที่ดอนฮังเกลือ ซึ่งเป็นการประกาศที่สาธารณะประโยชน์ทับที่ดินทำกินของชาวบ้านที่อยู่มาตั้งแต่บรรพบุรุษแต่ชาวบ้านไม่มีเอกสารสิทธิ์ ต่อมาในปี 2537 องค์การบริหารส่วนตำบลมีความต้องการเอาน้ำพื้นที่ดังกล่าวไปใช้ประโยชน์ จึงแจ้งความดำเนินคดีกับชาวบ้านขอหาบุกรุกที่สาธารณะประโยชน์ ในการต่อสู้คดีพบว่าพิพาทที่สาธารณะประโยชน์ที่ทางองค์การบริหารไม่ตรงกับที่ดินของชาวบ้านการจึงไม่สั่งฟ้อง เพราะเอกสารขององค์การบริหารส่วนตำบลไม่ชัดเจน แต่อย่างไรก็ตามแต่ชาวบ้านก็รู้สึกไม่มั่นคงในที่ดินทำกินเพราะชาวบ้านไม่มีเอกสารใดๆ ส่งผลให้ชาวบ้านไม่ไว้วางใจรัฐและท้องถิ่น ลักษณะที่มาของปัญหานี้คล้ายคลึงกับกรณีที่ดินสาธารณะประโยชน์โคกป่าแดง จังหวัดศรีสะเกษ โดยที่ดินทำกินของชาวบ้านถูกประกาศเป็นพื้นที่สาธารณะประโยชน์โดยไม่รู้ตัว

2. ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ สถานการณ์ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจในพื้นที่พิพาททั้งหมดที่เผชิญร่วมกันคือ การสูญเสียค่าเสียโอกาสจากความไม่มั่นคงในการถือครองที่ดิน (opportunity costs from insecure land tenure) กล่าวคือ ไม่สามารถนำที่ดินไปจำนองเพื่อนำทุนมาหมุนเวียนได้ ดังเช่นในกรณีซ้ำผักหนามและหนองจาน จังหวัดขอนแก่น พ่อแก้ว วงศ์ไกร แกนนาคคนสำคัญสะท้อนว่า "...บางทีอยากใช้เงินใช้ทอง ก็เอาที่ดินไปใช้ไม่ได้ เพราะมันไม่มีโฉนด... หลายครั้งอยากได้เงินมาจากธนาคาร เอาไปประกันตัวพี่น้อง" นอกจากนี้ชาวบ้านยังปลูกพืชระยะยาวหรือพืชยืนต้นไม่ได้เพราะไม่ได้รับอนุญาตจากทางอุทยาน เช่นเดียวกับกรณีชุมชนบ่อแก้ว จังหวัดชัยภูมิที่สะท้อนว่าในขณะที่คนอื่น ๆ ในพื้นที่ใกล้เคียงไม่ได้เพียงปลูกอ้อยและพริกเป็นพืชเศรษฐกิจเท่านั้น หากแต่ยังปลูกมะขามและยางพาราด้วย แต่ชาวบ้านที่ชุมชนบ่อแก้วไม่สามารถทำได้ การใช้ชีวิตขึ้นอยู่กับความไม่แน่นอน

ในกรณีของชุมชนดอนฮังเกลือ ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้นในเชิงเปรียบเทียบกับพื้นที่ข้างเคียงจากที่ประชาชนคนอื่น ๆ ในละแวกเดียวกัน ใช้พื้นที่ทำการเกษตรเชิงพาณิชย์ ได้ประโยชน์เต็มที่ แต่พี่น้อง 18 รายที่ได้รับผลกระทบ แต่ละครอบครัวถือครองที่ดินไม่ถึง 1 ไร่ โดยเฉลี่ยประมาณครอบครัวละ 3 งาน พวกเขา

ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 เมษายน- มิถุนายน 2561)

แต่ละคนใช้ที่ดินทำกินตลอดทั้งปี เพื่อปลูกพริกและปลูกข้าว แต่ไม่ได้พักดิน โดยมีสโลแกน คือ “ที่ดินคือชีวิต” ด้วยเหตุนี้ ความไม่มั่นคงในการถือครองที่ดินจากที่ไม่รู้ว่าจะโดนรัฐเข้าไปจัดการเมื่อไหร่ จึงมีผลต่อการดำรงชีพอย่างมาก กล่าวคือ หากสูญเสียที่ดินก็หมายถึงสูญเสียทุกอย่าง ดังที่ชาวบ้านคนหนึ่งสะท้อนว่า “ที่ดินแปลงนี้คือที่ที่เค้าเกิด เลี้ยงดู 11 ชีวิตในครอบครัว ที่ดินแปลงนี้เป็นที่มาของค่าเทอมลูก เป็นเงินให้ลูกไปโรงเรียน เป็นที่มาของค่าใช้จ่ายทุกอย่างในบ้าน ...เวลามีงานที่วัด ของที่เอาไปช่วยงานบุญที่วัดก็คือพริก ใบตองหรือกล้วยซึ่งทั้งหมดก็เก็บมาจากที่ดินนั้นแหละ นอกจากเป็นที่มาของรายได้หล่อเลี้ยงครอบครัวแล้วยังเป็นที่มาของของที่เอาไปทำบุญด้วย”

3. ความเหลื่อมล้ำทางสังคมและทางวัฒนธรรม ในมิติความเหลื่อมล้ำทางสังคม การศึกษาทุกกรณีในครั้งนี้พบว่าไม่ได้เกิดความเหลื่อมล้ำในแนวขวางดังกล่าวเท่าใดนัก กล่าวคือ ชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบไม่ได้ถูกกีดกันทางสังคม (social exclusion) โดยชาวบ้านในชุมชนโดยรอบ พวกเขายังมีตัวตน มีศักดิ์ศรี และได้รับเกียรติจากคนในละแวกเดียวกัน กล่าวอีกนัยคือ ไม่ได้เป็นชายขอบ (being marginalised people) อาทิ กรณีของดอนฮังเกลือ เสียงสะท้อนจากชาวบ้านที่อยู่ในพื้นที่ที่พิพาทคือชาวบ้านหมู่บ้านอื่นเข้าใจ เพราะเห็นบ้านนี้อยู่มานานมากแล้ว และมีการเอาของไปช่วยงานที่วัดเป็นประจำ พวกเขาเองว่าตนไม่ได้เป็นชายขอบ ไม่มีการต่อต้านจากชุมชนใกล้เคียง เพราะชาวบ้านละแวกนั้นเข้าใจว่าอยู่มาก่อน เช่นเดียวกันกับกรณีของบ้านจำผักหนามและชุมชนหนองจานที่เป็นหมู่บ้านมานานแล้ว และคนในชุมชนในละแวกเดียวกันก็เห็นหน้าคร่ำคร่ากันมานานแล้ว จึงไม่มีปัญหาในแง่ที่ถูกมองเป็นสิ่งแปลกปลอม (otherness)

ทว่า ความเหลื่อมล้ำทางสังคมในอีกมิติหนึ่งจะเกิดขึ้นเมื่อพวกเขาต้องปฏิสัมพันธ์กับภาครัฐ ในมิตินี้เรียกว่าการถูกทำให้กลายเป็นเหยื่อทางสังคม (social victimisation) โดยรัฐ อาทิ กรณีของชุมชนบ่อแก้ว ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าห่างไกลจากตัวอำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิมากกว่าประมาณ 10 กิโลเมตร การเกิดขึ้นของชุมชนเกิดจากการเข้ายึดพื้นที่โดยชาวบ้านที่ถูกขับไล่ออกจากที่ดินของตนเองตั้งแต่ปี พ.ศ.2521 ซึ่งชาวบ้านส่วนใหญ่ที่เข้ายึดพื้นที่นี้ทำงานโรงงานและหากินไปวันๆ นำโดยเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานตั้งแต่ปี 2546 Fโดยวิธีการเข้ายึดพื้นที่นี้ได้รับอธิมาจากแนวทางของขบวนการ MST ที่เกิดขึ้นในประเทศบราซิล การเข้ายึดพื้นที่บางส่วนของสวนป่าคอนสาร ทำให้ชุมชนบ่อแก้วกลายเป็นชุมชนในป่า ไม่มีไฟฟ้า และไม่มีการปฏิสัมพันธ์กับผู้คนข้างนอก ด้วยเหตุนี้ ชาวบ้านที่นี่จึงได้รับการรับรองจากภาครัฐและยังถูกยึดเหยียดภาพลักษณ์ของการเป็นผู้ร้ายบุกรุกพื้นที่ของทางราชการให้ อันส่งผลให้เกิดการกีดกันในการเข้าถึงบริการสาธารณะบางประการ (inaccessibility to public services) เช่น การไม่มีเลขบ้าน เข้าไม่ถึงโครงสร้างพื้นฐาน (ไฟฟ้า ประปา สัญญาณโทรศัพท์ อินเทอร์เน็ต) และการถูกละเลยจากองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น (แม้ว่าจะยังได้รับสิทธิทั่วไปอยู่ เช่น เบี้ยยังชีพผู้สูงอายุ) จนต้องมีการชุมนุมเรียกร้องขอให้เดินสายไฟฟ้าเข้ามา ทว่า เป็นไปด้วยความยากลำบาก เพราะโครงสร้างประชากรมีผู้สูงอายุมากเป็นส่วนใหญ่ พวกเขาไม่ได้ดูทีวี โทรศัพท์ใช้เครื่องรุ่นเก่า สัญญาณโทรศัพท์มือถือไม่ดีเพราะอยู่ในป่า เป็นชาวบ้านตาบอดๆ แต่งตัวไม่น่าเชื่อถือ ไม่ค่อยได้ติดต่อกับโลกภายนอก อยู่กันเฝ้าตอบเป็นเพิงโทรมๆ และมีเศรษฐกิจชุมชนที่ยังไม่เข้มแข็ง ในขณะที่คนหนุ่มสาวที่มีแรงออกไปทำงานข้างนอก ส่วนเด็กๆ ยังขาดจิตสำนึกในการต่อสู้ เน้นรวมกลุ่มทะเลาะวิวาทกันและพากันตั้งวงนั่งกินเหล้าในชุมชนไปวันๆ

ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 เมษายน)- มิถุนายน 2561)

อีกทั้งเป็นภาครัฐระดับพื้นที่เองที่มีส่วนในการสร้างทัศนคติเชิงลบให้กับชาวบ้านที่บ่อแก้วจนเกิดการเพิกเฉยความทุกข์ร้อนของคนที่นี่จากชุมชนในละแวกนั้น กล่าวอีกแง่หนึ่งก็คือปัญหาในมิติสังคมจากการเกิดความตึงเครียดทางสังคม (social tensions) ขึ้นอันเป็นผลจากอคติของข้าราชการ พวกเขาต้องลักลอบเข้าไปทำการเกษตร แอบไปไถนา เพราะเกรงว่าจะมีปัญหา อาทิ การถูกดำเนินคดีโดยรัฐหรือแม้แต่การถูกชาวบ้านในชุมชนอื่นร้องเรียน จนขาดสิ่งที่เรียกว่าการคุ้มครองสังคม (social protection) ต้องอยู่บนความกลัว ความไม่มั่นคงในชีวิต ความเครียด ความวิตกกังวล และความหวาดระแวงจากความเปราะบางต่าง ๆ ที่เผชิญ (vulnerability) ซึ่งคล้ายคลึงกับกรณีของชุมชนดอนฮังเกลือ กล่าวคือ แม้ชาวบ้านมีที่แค่ 3 งาน แต่สำหรับชาวบ้านนับว่าเป็นทุกอย่างอย่าง ดังนั้น เมื่อไม่มีการตัดไฟฟ้าเข้าไป เพราะเกรงจะทำให้ชาวบ้านไม่ยอมย้ายออกจากที่สาธารณะ ทำให้ชาวบ้านต้องเผชิญกับความยากลำบากในชีวิต พวกเขาต้องดิ้นรนด้วยลำแข้งโดยการเดินสายไฟกันเอง

สำหรับในมิติความเหลื่อมล้ำเชิงวัฒนธรรม การศึกษาครั้งนี้ค้นพบว่าในภาพรวมการเหยียดกันในเชิงวัฒนธรรม (discrimination) ไม่เกิด ตั้งต้นจากเรื่องเพศสภาพ (gender) พบว่าบทบาทหญิง-ชายได้รับการยอมรับเสมอกันพอสมควร อาทิ มีการเขียนไว้ในธรรมนูญของเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานที่ชาวบ้านเป็นสมาชิก ซึ่งเห็นพ้องต้องกันโดยแกนนำในการให้น้ำหนักเรื่องบทบาทผู้หญิง นอกจากนั้น ในกรณีอย่างชุมชนดอนฮังเกลือมีแกนนำคนสำคัญเป็นผู้หญิง (แม่บัว) ซึ่งได้รับการยอมรับ เห็นได้จากความสามารถในการนำและระดมทุน อย่างไรก็ตาม หากมองจากมุมมองแบบข้างนอกเข้ามา (outside-in) จะพบว่าวัฒนธรรมชาวบ้านที่ดูเป็นชนชั้นล่าง ถูกมองว่าไร้อารยธรรม (จากการถูกมองว่าบุกรุกที่ทำผิดกฎหมาย และก่อความวุ่นวาย) ทำให้เกิดประเด็นการขาดความยอมรับในเชิงวัฒนธรรมจากภายนอกอยู่เช่นกัน (cultural ill-recognition) โดยเฉพาะจากชนชั้นกลางในเมือง แม้จะมีบ้างที่เห็นใจแต่ก็อยู่ในลักษณะของการสงสารหรือเวทนามากกว่า ซึ่งนำมาสู่การถูกปฏิบัติจากคนภายนอกแบบไม่ให้อภัยอยู่บ้าง ถึงจะไม่มากนักก็ตาม (ไม่ถึงกับการถูกเกลียดชังหรือรังเกียจ)

4. ความเหลื่อมล้ำทางสิ่งแวดล้อมและในเชิงพื้นที่ ในมิติด้านสิ่งแวดล้อม สิ่งที่ชาวบ้านประสบคือการถูกตีตราว่าทำลายป่าทั้งที่อยู่อาศัยและมีวิถีชีวิตเกื้อกูลกับผืนป่า ในขณะที่ นายทุนและผู้มีอำนาจจำนวนมากที่ทำลายป่าและรุกที่แต่ถูกมองข้ามไป ทัศนคติที่ลำเอียงเช่นนี้ นับเป็นความเหลื่อมล้ำทางสิ่งแวดล้อม (environmental inequality) ประการสำคัญ ซึ่งทำให้ชาวบ้านเผชิญกับคดียุติธรรมและการขับไล่อยู่ฝ่ายเดียวจากความลำเอียงในแง่ของการใช้ประโยชน์ในทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทั้งนี้ แม้ว่าจะอยู่ในป่า แต่พวกเขามิได้นับเป็นเพียงพองจนต้องเจาะบาดาลกันเอง โดยกรณีของชุมชนบ่อแก้วนั้นเผชิญกับความเหลื่อมล้ำทางสิ่งแวดล้อมโดดเด่นที่สุด ชาวบ้านอยู่ในพื้นที่ที่เต็มไปด้วยต้นยูคาลิปตัสที่ถูกส่งเสริมให้ปลูกอันเป็นต้นตอในการทำลายป่าและดินมากกว่า พวกเขาทำไร่ระบบนิเวศของผืนป่าเปลี่ยนแปลงและทำลายความอุดมสมบูรณ์ของดินจนไม่เหมาะกับการปลูกพืชอื่น นอกจากนั้น ปัญหาใหญ่คือเรื่องน้ำ ชาวบ้านมีความต้องการที่จะทำวนเกษตรโดยเลือกทำเกษตรอินทรีย์ พยายามทำนารวม และปลูกข้าวแดงซึ่งเกื้อกูลกับผืนป่าและช่วยฟื้นฟูคุณภาพดินแต่ได้ผลไม่เต็มที่ ชาวบ้านต้องแสวงหาน้ำเพื่อทำการเกษตรด้วยความยากลำบาก

ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 เมษายน- มิถุนายน 2561)

สำหรับความเหลื่อมล้ำในเชิงพื้นที่ (spatial inequality) หรือในมิติเชิงภูมิศาสตร์พบว่าแม้ชาวบ้านจะปรับตัวได้ดีในการเดินทางไปรับบริการสาธารณสุขต่าง ๆ เช่น เดินทางไปโรงพยาบาล โรงเรียน สำนักงานอำเภอ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น หรือหน่วยบริการอื่น ๆ แต่พวกเขาไม่สามารถเข้าถึงระบบขนส่งมวลชนใดๆ เฉกเช่นในพื้นที่อื่น ๆ โดยเฉพาะที่ชุมชนบ่อแก้ว ชาวบ้านต้องขับขี่มอเตอร์ไซด์หรือปั่นจักรยานไปเอง เช่น การไปรับเบี้ยยังชีพในตัวอำเภอทุกเดือน หรือการไปโรงเรียนของเด็กๆในชุมชน อย่างไรก็ตาม ในกรณีของชุมชนดอนฮัง เกลือและชุมชนหนองจานอาจจะไม่ประสบปัญหาในมิตินี้มากนักเนื่องจากชุมชนที่อยู่ไม่ไกลจากจุดให้บริการสาธารณสุขที่จำเป็นต่าง ๆ

5. ความเหลื่อมล้ำของความรู้ จากที่นำเสนอไปทั้งหมดการศึกษาคั้งนี้วิเคราะห์ว่าความเหลื่อมล้ำของความรู้ (knowledge inequality) ซึ่งไม่มีการกล่าวถึงกันนักในการศึกษาวิจัยที่ผ่านมา มา นับว่าเป็นปัญหาอย่างมากและนำไปสู่ปัญหาความเหลื่อมล้ำและความไม่เป็นธรรมในมิติอื่น ๆ ที่ชาวบ้านเผชิญ กล่าวคือ ชาวบ้านไม่มีข้อมูลข่าวสารและองค์ความรู้ที่จะมาต่อสู้กับรัฐซึ่งผูกขาดข้อมูล ไม่ว่าจะเป็นข้อมูลการรังวัดด้วยระบบ GPS ข้อมูลที่เป็นภาพถ่ายดาวเทียมหรือภาพถ่ายทางอากาศและหลักฐานอื่น ๆ อีกทั้งความรู้ของทางราชการมีความน่าเชื่อถือ (valid) มากกว่าข้อมูลของชาวบ้านในมุมมองของศาลเวลาพิจารณาคดี ทั้งนี้ ปัญหาดังกล่าวตั้งต้นจากที่ชาวบ้านส่วนใหญ่ได้รับการศึกษาน้อย นอกจากนั้น ยังขาดชุดความรู้ที่จะเอามาใช้เคลื่อนไหว ไม่ว่าจะเป็นความรู้เรื่องกฎหมาย ชาวบ้านไม่รู้ว่าจะถูกกระทำโดยอะไร ความรู้เรื่องการจัดขบวนเคลื่อนไหว หรือแม้แต่ความรู้เท่าทันเกมส์ของรัฐ ทั้งนี้ แม้จะมีแกนนำหลายคนจบปริญญาตรี มีความรู้ และพยายามเอาความรู้ไปช่วยชาวบ้าน แต่ก็ยังไม่เต็มที่หรือยังเป็นรองความรู้ของรัฐอยู่ ประกอบกับชาวบ้านและแกนนำยังประสบปัญหาในการเข้าถึงข้อมูลหลายอย่างที่รัฐครอบครอง

อีกด้านหนึ่ง ชาวบ้านเองไม่มีโอกาสที่จะมีส่วนร่วมในการร่วมผลิตความรู้เลย (co-production of knowledge) อาทิ กฎหมายถูกบัญญัติขึ้นมาโดยที่ชาวบ้านไม่มีส่วนร่วมในการเสนอข้อมูลทางเลือกประกอบการร่างกฎหมายเลย รัฐต้องการจะกำหนดพื้นที่ตรงไหนให้เป็นเขตอุทยาน เขตป่าสงวน เขตที่สาธารณประโยชน์รัฐก็กำหนดขึ้นมา เมื่อประกาศแล้วก็ถือว่าชาวบ้านบุกรุกเลย กล่าวคือ เมื่อมีการออกกฎหมายแล้ว รัฐก็ใช้แนวทางเข้มข้นกับชาวบ้าน โดยที่ชุดข้อมูลจากชาวบ้านไม่ถูกนับรวม ดังมีเสียงสะท้อนว่า “...ศาลเชื่อแต่เอกสารของทางราชการ ซึ่งไปปรักปรำชาวบ้าน พอชาวบ้านจะต่อสู้ ด้วยหลักเหตุผลทางเลือกของเราก็ถูกกฎหมายปิดปากท้ายที่สุด แม้จะอยู่มาก่อน แต่ถ้าไม่ได้รับอนุญาตก็แสดงว่าบุกรุก...”

ทั้งนี้ ชุดความรู้หลักที่ชาวบ้านเรียนรู้มาคือคนอยู่กับป่าอย่างเกื้อกูลได้ และการพัฒนาการบริหารจัดการผ่านโฉนดชุมชนหรือใช้ที่ดินร่วมเป็นโฉนดแปลงใหญ่จะนำไปสู่ความยั่งยืน ซึ่งเรื่องแรกมีแนวร่วมอยู่บ้างแต่พออยู่ในยุครัฐบาลที่มาจากการทหาร ชุดความคิดนี้ก็ถูกปฏิเสธ ส่วนเรื่องหลังแม้จะมีการรับรองโดยรัฐบาลบางยุคสมัย แต่ก็ยังไม่ได้รับการยอมรับที่จริงจัง โดยความรู้หลักที่ถูกนำไปร่างกฎหมายก็ยังเป็นเรื่องการบริหารจัดการที่ดินแบบปัจเจก กล่าวคือ แนวคิดเรื่อง สปก. และ นส.3 อยู่เช่นเดิม ซึ่งการไม่ยอมรับชุดความรู้ที่ชาวบ้านเสนอนี้นับเป็นปัญหาความเหลื่อมล้ำอีกรูปแบบหนึ่งที่มีจะถูกมองข้าม กล่าวคือ เป็นเรื่องของความเหลื่อมล้ำของความรู้นั่นเอง

การวิเคราะห์บทเรียนการเคลื่อนไหวด้านสิทธิที่ดินของเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสาน

การวิเคราะห์ในส่วนนี้จะเริ่มจากการพิจารณาช่องว่าง (gaps) ของยุทธศาสตร์/ยุทธวิธีการเคลื่อนไหวที่ผ่านมา โดยพิจารณาผ่านกรอบแนวคิดที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จากนั้นจึงเป็นการวิเคราะห์แนวทางการเคลื่อนไหวในก้าวต่อไป ซึ่งเน้นไปที่การเชื่อมโยงช่องว่าง (bridging the gaps) ดังต่อไปนี้

การวิเคราะห์ช่องว่างของยุทธศาสตร์/ยุทธวิธีการเคลื่อนไหวที่ผ่านมา เมื่อพิจารณาโดยใช้กรอบของ Lowi กล่าวคือ วิเคราะห์ยุทธศาสตร์ 4 ประเภท กล่าวคือ (1) ยุทธศาสตร์ที่มุ่งปรับระเบียบกฎเกณฑ์ (Regulative strategy) ซึ่งมุ่งปรับเปลี่ยนกฎเกณฑ์ที่เป็นอยู่ เปลี่ยนแปลงมาตรการทางการของรัฐ รวมไปถึง นโยบาย (เช่น มติ คณะรัฐมนตรี ประกาศกรมอุทยาน การกำหนดแนวเขต ฯลฯ) (2) ยุทธศาสตร์ที่มุ่งจัดสรรทรัพยากร (Distributive strategy) ซึ่งมุ่งวิพากษ์วิจารณ์เรื่องโครงสร้าง เน้นเสนอเรื่องของความเสมอภาค และเน้นหรือชี้ให้เห็นปัญหาการจัดสรรทรัพยากรที่เป็นอยู่ (3) ยุทธศาสตร์ที่มุ่งกระจายการถือครองทรัพยากร (Redistributive strategy) ซึ่งเน้นสร้างข้อเสนอในการกระจายทรัพยากร ชี้ปัญหาเรื่องความเป็นธรรม มุ่งเปลี่ยนแปลง เสนอทางออก หรือมีข้อเสนอที่จะเปลี่ยนโครงสร้าง โดยไปไกลกว่าการวิพากษ์วิจารณ์ และ (4) ยุทธศาสตร์ที่มุ่งเป้าในเชิงสัญลักษณ์ (Symbolic strategy) ซึ่งเน้นโดย New Social Movement (Singh, 2001) กล่าวคือ มุ่งสร้างความรู้สึกร่วม มุ่งสร้างแนวร่วม มุ่งสร้างความตระหนัก และสร้างอัตลักษณ์

กล่าวได้ว่า ช่องว่างในมิติที่หนึ่งที่ปรากฏชัดคือ ยุทธศาสตร์การเคลื่อนไหวที่ผ่านมาเกือบทั้งหมดของเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานเน้นไปที่ยุทธศาสตร์ที่มุ่งเป้าในเชิงสัญลักษณ์เป็นหลัก ไม่ว่าจะเป็นแนวทางการเดินขบวน การชุมนุม การถือป้ายประท้วง การจัดงานบุญประเพณี ไปจนถึงการต่อสู้ทางความคิด ทว่า ยังขาดการสรุปบทเรียนที่พอเพียงว่าการเคลื่อนไหวที่ผ่านมาเหล่านี้ส่งผลสะท้อนมากน้อยเพียงใด โดยเฉพาะต่อการแก้ปัญหาและการไปถึงเป้าหมายปลายทางของขบวนการ

ช่องว่างประการที่สอง คือ ในการมุ่งไปที่การขับเคลื่อนเพื่อนำไปสู่การจัดสรรทรัพยากรใหม่หรือการกระจายทรัพยากรที่เป็นธรรมมากขึ้น ยังไม่มีผลที่เป็นรูปธรรมเลย ซึ่งสะท้อนว่าพลังของทุนนิยมและโครงสร้างโอกาสทางการเมืองเป็นสิ่งทีละเลยไม่ได้ โดยพลังอำนาจของขบวนการเพียงลำพังคงไม่สามารถบรรลุเป้าหมายนี้ แม้จะระดมทรัพยากรหรือสร้างแนวร่วมได้มากเพียงใดก็ตาม การวิเคราะห์ทางเศรษฐกิจการเมืองจึงเป็นสิ่งที่ขบวนการจะต้องทำและจริงจังกับการคิดยุทธวิธีเชิงเศรษฐกิจการเมืองมากขึ้น ไม่ใช่ในเชิงวัฒนธรรม (การสร้างตัวตน/อัตลักษณ์แบบที่ทำมา) และในเชิงกฎหมาย (การตั้งรับเมื่อถูกดำเนินคดี) เพียงเท่านั้น ขณะนี้สิ่งที่เครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานต้องขบคิดให้มากคือ ปัญหาการดิ้นรนของชาวบ้านร่วมขบวนการในโลกทุนนิยมที่มีบริษัทสินเชื่ (Leasing) มาตั้งอยู่ถึงกลางดง การถูกบีบจากโรงงานน้ำตาลอันเป็นผลมาจากระบบอุตสาหกรรมอ้อยของประเทศไทย และภาระหนี้สินต่าง ๆ จากการส่งลูกเรียน โดยปัญหาทางเศรษฐกิจเหล่านี้ก็กดเซาะพลังทางการเมืองของชาวบ้านอย่างมาก ไม่นับในส่วนที่ต้องคิดต่อไปอีกถึงการตีต้นของโครงสร้างโอกาสทางการเมือง

ช่องว่างประการที่สาม แม้ขบวนการจะพยายามสร้างแนวร่วมจากการใช้ชื่อและสร้างสื่อของตนเอง แต่การเข้าถึงสื่อดังกล่าวก็อยู่ในวงที่จำกัด เป็นกลุ่มคนกลุ่มเดิมที่เป็นแนวร่วมอยู่แล้วเป็นหลัก หรือคนที่รับรู้คือคนกลุ่มเดียวกัน ที่ผ่านมาจึงเป็นเพียงการคุยแต่กับคนกลุ่มเดียวกันไม่ไปไหน (มีแค่กรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ

ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 เมษายน)– มิถุนายน 2561)

ที่มารับฟังอย่างจริงจัง) ประเด็นเรื่องปัญหาที่ดินและป่าไม้ของเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานนี้ยังไม่อยู่ในความสนใจของสังคมในวงกว้าง โดยเฉพาะต่อชนชั้นกลางในเมือง อีกทั้งยังถูกมองอย่างมีอคติจากข้าราชการและนักการเมืองท้องถิ่นของตน อาทิ ในระดับพื้นที่ องค์การบริหารส่วนตำบล กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ไม่อยากมาพัวพันด้วย เพราะตีตราหรือมองว่าคนกลุ่มนี้ทำผิดกฎหมาย ในขณะที่อำเภอยายามป้องกันไม่ให้ชาวบ้านเคลื่อนไหวหรือไม่ให้ออกไปชุมนุมโดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังการรัฐประหาร กล่าวได้ว่าเป็นการเผชิญกับการขาดการยอมรับทางสังคมและการเมือง (Political and social ill-recognition) โจทย์ในก้าวต่อไปจึงเป็นโจทย์ที่ว่า จะทำอย่างไร การเคลื่อนไหวจะทำให้เกิดการยอมรับทางสังคมและการเมืองที่มากขึ้น

ช่องว่างสุดท้าย ที่ผ่านมามีการมุ่งปรับระเบียบกฎเกณฑ์ที่เป็นอยู่ของเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสาน เช่น ผ่านการนำเสนอร่างกฎหมายเพื่อคนจนสี่ฉบับไม่บรรลุผลนัก เพราะขบวนการขาดโอกาสที่เท่าเทียมในการมีส่วนร่วม (disparity of participation) ในกระบวนการนโยบายและการกำหนดกติกา (การร่างหรือปรับปรุงกฎหมาย) ดังที่แกนนำหลักท่านหนึ่ง สะท้อนว่า “ไม่มีพื้นที่ของประชาชนเลย ภาครัฐแค่มาบอกให้ชาวบ้านให้ความร่วมมือ แม้เข้าถึงกระบวนการตัดสินใจแล้ว รัฐก็อิงระเบียบที่มีอยู่ดี ส่วนในแง่ของการใช้ดุลพินิจ ชาวบ้านไม่ได้มีช่องเข้าไปเลย แค่เจ้าหน้าที่ของที่ดินไม่เห็นด้วยก็จบ ตามระเบียบจึงไม่มีที่ทางของพี่น้องเลยก็ว่าได้” (ปราโมทย์ ผลิบุญ, สัมภาษณ์ 2559) ซึ่งสอดคล้องกับแกนนำในระดับพื้นที่อีกท่านหนึ่งสะท้อนว่า “การมีส่วนร่วมในระดับนโยบายของชาวบ้านไม่มีเลย แม้วิธียุทธศาสตร์มีแต่ก็ถูกสกัดตลอด โดยมักแปรเจตนารมณ์ถ้ารัฐไม่เห็นด้วย เสนออะไรไปก็ตก เช่น เรื่องโฉนดชุมชน ต้องเสนอเป็น พ.ร.บ. เสนอแค่ระดับระเบียบกระทรวงมหาดไทยไม่ได้ การเอาไปแขวนไว้จึงเป็นแค่การแก้ปัญหาเฉพาะหน้า” (เหมราช ลพหนองบัว, สัมภาษณ์ 2559)

ทิศทางใหม่การเคลื่อนไหวของเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสาน

ทิศทางใหม่หรือก้าวต่อไปในการเคลื่อนไหวของเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานเพื่ออุดหรือเชื่อมโยงช่องว่างที่มีอยู่ จากช่องว่างที่วิเคราะห์ไปในส่วนที่แล้ว การเคลื่อนไหวในอนาคต (Future actions) จะต้องเพิ่มเติมมิติต่าง ๆ ให้กว้างขวางมากยิ่งขึ้น กล่าวเป็นรูปธรรมคือ ต้องสร้างยุทธศาสตร์ที่หลากหลาย โดยมองว่าแต่ละแนวทางสามารถเกื้อหนุนกัน กล่าวคือ ต้องมีทั้งการเคลื่อนไหวทางการเมือง (political movement) การเคลื่อนไหวทางกฎหมาย (legal movement) การเคลื่อนไหวทางสังคม (social movement) การเคลื่อนไหวทางวัฒนธรรม (cultural movement) การเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อม (environmental movement) การเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจ (economic movement) และการเคลื่อนไหวในการร่วมสร้างความรู้ (knowledge co-production movement)

จากกระบวนการทัศน์ข้างต้น แนวทางการเคลื่อนไหวในก้าวต่อไปเพื่ออุดหรือเชื่อมโยงช่องว่างที่มีอยู่ประการแรก คือ การเคลื่อนไหวทางการเมือง (political movement) ที่ต้องเน้นวิเคราะห์การเมืองอย่างละเอียด กล่าวคือ การดูจังหวะทางการเมือง (โครงสร้างโอกาสทางการเมือง) ทั้งนี้ เมื่อเอาทฤษฎีที่กล่าวไว้ข้างต้นมาช่วยชี้นำขบวนการขับเคลื่อน เครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานต้องตระหนักในข้อเสนอของ Kitschelt (1986) ที่ว่าการเคลื่อนไหวขึ้นอยู่กับโครงสร้างโอกาสทางการเมืองด้วยว่าเปิดหรือปิดเพียงใด ไม่ว่าจะเป็นระบอบการเมือง

ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 เมษายน- มิถุนายน 2561

โครงสร้างอำนาจ ขอบเขตและระดับการกระจายอำนาจของรัฐ ความหลากหลายในการครอบครองอำนาจ ระบบการเมืองย่อยต่าง ๆ และแม้แต่เสถียรภาพทางการเมือง ระบบการบริหารจัดการภาครัฐ การกีดกัน (exclusive) การยอมรับ (inclusive) และการมีหรือไม่มีพันธมิตร และฝ่ายต่อต้านการเคลื่อนไหว (counter movement) ทั้งนี้ ในเบื้องต้น ข้อสังเกตประการสำคัญคือ เสียงของชาวบ้านอยู่ที่จำนวนคนและขึ้นกับรัฐบาลว่าเป็นรัฐบาลที่เป็นประชาธิปไตยหรือเผด็จการ ถ้าเป็นรัฐบาลประชาธิปไตยอย่างน้อยการเดินขบวนหรือการชุมนุมเรียกร้องก็เป็นไปได้ กล่าวอีกนัยคือสามารถใช้สิทธิและเสรีภาพได้มากกว่ายุคเผด็จการหรือยุครัฐบาลที่มาจากการทหาร นอกจากนั้น แกนนำต้องวิเคราะห์จังหวะด้วยว่ากำลังจะเคลื่อนไหวทางการเมืองในยุคที่รัฐบาลเป็นที่วิพากษ์วิจารณ์ของชนชั้นกลางหรือไม่ ข้อสังเกตคือถ้าไปเคลื่อนไหวช่วงที่รัฐบาลที่ชนชั้นกลางไม่ชอบใจหรือรังเกียจ ประเด็นปัญหาของชาวบ้านจะได้รับความสนใจจากชนชั้นกลางมากขึ้น จึงมีโอกาสรูปร่างมาหาได้มากกว่า (เพราะโครงสร้างโอกาสทางการเมืองเปิดมากกว่า) อย่างน้อยก็คือเพิ่มโอกาสในการส่งเสียงได้ดังขึ้น (raising voices to be heard) เพิ่มโอกาสในการมีตัวแทนของตนไปนั่งในคณะกรรมการต่าง ๆ มากขึ้น (representation) รวมถึง เพิ่มโอกาสในการมีอิทธิพลที่มากขึ้น (influence) กล่าวคือ ไม่ใช่เป็นเพียงการชะลอประวิงเวลา หรือแก้ปัญหาเฉพาะหน้าเพื่อจัดการมวลชนให้พ้นไปเป็นครั้งๆ เท่านั้น

นอกจากนั้น แกนนำต้องเจนจัดทางการเมือง กล่าวคือ การเพิ่มความสำคัญให้กับการล็อบบี้ (Lobby) เพื่อเพิ่มความเป็นไปได้ทางการเมือง (political possibility) รวมไปถึงการเชิญนักการเมืองเข้ามาเสนอวิสัยทัศน์เกี่ยวกับแนวทางแก้ปัญหาเรื่องที่ดิน คู่ขนานไปกับการใส่ใจกับการต่อต้านในวิถีชีวิตประจำวัน (everyday resistance) นั่นคือการมองให้เห็นการเมืองในชีวิตประจำวัน (everyday politics) ดังที่ de Certeau (1984) และ Scott (1985) เสนอแนะมองไว้กล่าวคือการรับมือหรือตอบโต้กับการคุกคามในแต่ละวัน เช่น การคิดถึงแนวทางการรับมือกับข้าราชการในระดับพื้นที่ร่วมกันอย่างเป็นกลุ่มก้อนแทนการที่ต่างคนต่างต้องเผชิญด้วยตัวเองลำพังเป็นหลักแบบที่ผ่านๆ มา

ทั้งนี้ สามารถเรียนรู้การต่อต้านในวิถีชีวิตประจำวันจากประสบการณ์ของชุมชนบ่อแก้วคือระหว่างที่องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้เข้าเจ้าหน้าที่เข้ามาปิดล้อมชาวบ้าน ชาวบ้านได้พากันมาตั้งกองกำลังเฝ้าระวังสถานการณ์แบบวันต่อวันและตอบโต้กลับด้วยวิธีที่คาดไม่ถึงถึงเช่น การแอบพากันเข้าไปจุดจรวดใส่หม้อข้าวของพวกเจ้าหน้าที่ที่กำลังปิดล้อม นอกจากนั้นชาวบ้านยังทำลายสัญลักษณ์ขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้โดยการค่อยๆ ตัดฟันและทำลายต้นยูคาลิปตัสและพยายามขยายพื้นที่ของชุมชนออกไปที่ละเล็กละน้อย เช่น เวลาเอาวัวเอาควายไปเลี้ยงก็จะนำสารเคมีอย่างไกลคูเซส (ยาฆ่าหญ้า) แอบไปฉีดใส่ต้นยูคาลิปตัสในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์ขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ให้ยืนต้นตายด้วย อีกกรณีตัวอย่างได้แก่นโยบายของหน่วยงานราชการมักที่ไม่อนุญาตให้มีการเดินสายไฟฟ้าเข้าไปในชุมชนที่อาศัยอยู่ในเขตป่าไม้หรือในพื้นที่ที่มีกรณีพิพาท เพื่อป้องกันมิให้ชุมชนอาศัยอยู่อย่างถาวร (นโยบายของการไฟฟ้าเมื่อได้รับการร้องขอจากประชาชนให้เดินเสาไฟฟ้า การไฟฟ้าจะทำหนังสือหรือไปยังหน่วยงานที่รับผิดชอบพื้นที่ว่าอนุญาตหรือไม่) การตอบโต้กับมาตรการดังกล่าว กรณีชาวบ้านชุมชนบ่อแก้วได้ไปชุมนุมเพื่อเรียกร้องเอาไฟฟ้าเข้าชุมชนโดยใช้เวลาชุมนุมกดดันอยู่ถึง 3 วัน ในขณะที่ชุมชนดอนฮังเกลือแม้ชาวบ้านจะทำการยื่นหนังสือเพื่อให้การไฟฟ้าเดินเสาเข้ามาในชุมชนหลายครั้งก็ได้รับการปฏิเสธตลอด

ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 เมษายน)- มิถุนายน 2561)

ชาวบ้านดอนยังเกลียดจึงตอบโต้กลับด้วยการลงขันช่วยกันออกเงินเพื่อพ่วงไฟฟ้าจากมิเตอร์สุดท้ายที่มาถึงชุมชน ส่วนในกรณีชุมชนหนองจันทน์ตอบโต้กลับด้วยการแสดงให้เห็นว่าหน่วยงานรัฐเห็นว่าชาวบ้านสามารถอยู่ได้โดยไม่มีไฟฟ้าและแม้ไม่เดินเสาไฟฟ้าเข้ามายังชุมชนชาวบ้านก็ไม่ว่ายออกไปไหนอยู่ดี

ประการที่สอง การเคลื่อนไหวทางกฎหมาย (legal movement) ต้องวางกลยุทธ์แยกออกมาเฉพาะ โดยต้องเป็นการต่อสู้ที่ไปไกลกว่าการมุ่งเปลี่ยนระเบียบกฎเกณฑ์ (regulative movement) เท่านั้น โดยเฉพาะการปกป้องกันเองที่มีประสิทธิภาพและประสิทธิผลมากขึ้น ผ่านการทำให้ธรรมนูญเครือข่ายปฏิรูปการเมืองภาคอีสานที่สมาชิกร่วมกันยกร่างขึ้นมาและนำไปขับเคลื่อนได้จริงและมีความยั่งยืน รวมทั้งผ่านการยกระดับกลไกการทำงานของศูนย์ศึกษาและพัฒนานักกฎหมายเพื่อสิทธิมนุษยชน (ศูนย์กฎหมายให้ความช่วยเหลือสมาชิกที่ถูกดำเนินคดีโดยมีทนายความอาสาที่ร่วมอุดมการณ์และต้องการช่วยเหลือชาวบ้าน) โดยต้องหาทางจูงใจนักกฎหมายให้มีจำนวนมากกว่านี้ เพื่อรักษาและเพิ่มทนายความชาวบ้านที่มีความรู้และประสบการณ์ในระดับที่ทำให้ชาวบ้านที่ถูกฟ้องร้องดำเนินคดีมีความมั่นใจได้ โดยไม่ยอมถูกศาลบีบให้รับสารภาพ โดยชาวบ้านจะเป็นกลไกสำคัญเช่นกัน ในการให้ความรู้ทางกฎหมายกับชาวบ้านกันเอง ส่วนในอีกด้านหนึ่งของการเคลื่อนไหวทางกฎหมาย เครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานต้องขบคิดกันจริงจังเกี่ยวกับการร่วมงานกับขบวนการเคลื่อนไหวภาคประชาชนระดับประเทศอย่างขบวนการประชาชนเพื่อสังคมที่เป็นธรรม (P-move) ในการล่าชื่อประชาชนให้ถึงล้านเพื่อผลักดันกฎหมายคนจนสี่ฉบับเพื่อเพิ่มโอกาสให้กฎหมายผ่านการพิจารณาของรัฐสภา

ประการที่สาม การเคลื่อนไหวทางสังคม (social movement) ต้องยกระดับโดยเน้นไปที่การระดมทรัพยากร (resource mobilization) ที่มีประสิทธิภาพมากขึ้น ซึ่งดังที่ Jenkins (1983) ได้เสนอไว้ การระดมทรัพยากรทำได้ทั้งจากกลุ่มสมาชิกผู้ร่วมจุดหมายเดียวกัน (adherent) กลุ่มสมาชิกผู้สนับสนุน (constituent) กลุ่มสาธารณชนผู้เฝ้ามอง (bystander public) หรือแม้แต่กลุ่มฝ่ายตรงข้าม (opponent) อย่างไรก็ตาม ที่ผ่านมาเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานเน้นเพียงการระดมทรัพยากรจากกลุ่มสมาชิกผู้ร่วมจุดหมายเดียวกันเป็นหลัก ในขณะที่กลุ่มสมาชิกผู้สนับสนุน (แหล่งทุน) เริ่มหดตัวลง ทั้งนี้การระดมทรัพยากรจากสาธารณชนผู้เฝ้ามองหรือแม้แต่กลุ่มฝ่ายตรงข้ามให้ได้นั้น จำต้องคิดถึงเรื่องของการปรับมุมมองของสังคม ซึ่งจะเกิดได้มากขึ้นจากการยกระดับการสื่อสารกับสังคม เช่น เพิ่มช่องทางการใช้สื่อ เพิ่มความน่าเชื่อถือของข้อมูล และอาศัยนักวิชาการมาช่วยสื่อสาร อนึ่ง ในการระดมทรัพยากร เครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานต้องตระหนักว่าทรัพยากรมีหลายลักษณะ ไม่ได้มีเฉพาะทรัพยากรทางวัตถุ (material resource) ไม่ว่าจะเป็นเงินทุนตราและทุนมนุษย์ (ความรู้/ทักษะ) เท่านั้น ยังมีทรัพยากรในลักษณะอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นทรัพยากรด้านศีลธรรม (moral resource) เช่น ความชอบธรรม (legitimacy) การอยู่เคียงข้างร่วมสู้อย่างเหนียวแน่น (solidarity support) การให้กำลังใจ (sympathetic support) และการสนับสนุนจากผู้มีชื่อเสียงโด่งดังในสังคม (celebrity) ทรัพยากรด้านวัฒนธรรม (cultural resource) ทรัพยากรด้านองค์กร-สังคม (social-organization resource) เช่น โครงสร้างพื้นฐาน เครือข่ายและกลุ่มองค์กร และทรัพยากรมนุษย์ (human resource) ดังนั้น จะต้องเพิ่มมิติในการระดมทรัพยากรที่กว้างขวางมากขึ้น ผ่านการใช้สื่อ การจัดเวที การจัดสัมมนา และการจัดประชุมต่าง ๆ

ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 เมษายน)- มิถุนายน 2561)

ประการที่สี่ การเคลื่อนไหวทางวัฒนธรรม (cultural movement) ซึ่งแม้ว่าที่ผ่านมา เครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานจะมีแนวทางการเคลื่อนไหวในลักษณะนี้มากเป็นหลักอยู่แล้ว กล่าวคือ การเคลื่อนไหวเชิงสัญลักษณ์ (symbolic movement) แต่ต้องเชื่อมโยงกับเป้าหมายในการสร้างอัตลักษณ์/ตัวตน และเสริมพลังกันและกันที่มากขึ้น ตัวอย่างประสบการณ์ที่ผ่านมาที่ควรนำมาเรียนรู้และขยายวง คือ การมีสโลแกนของตนเอง กล่าวคือ “ปฏิรูปที่ดินเพื่อคนจน เพื่อสังคมที่เป็นธรรม” การมีธงของขบวนการคือธงเขียวซึ่งมีสัญลักษณ์ของเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสาน (เดียวกับรวงข้าว) การจัดงานบุญและจัดพิธีรำลึก ซึ่งนับเป็นการสร้างความรู้สึกร่วมกันเป็นพวกเดียวกัน (เสมือนเป็นญาติพี่น้องกัน) โดยมีสิ่งยึดเหนี่ยวร่วมกัน (sense of us) การแสดงตัวตนด้วยการยืนหยัดอยู่ในพื้นที่ แม้จะถูกฟ้องให้ออกไป (ถูกมองข้ามหัวหรือไม่เห็นว่ามีตัวตนอยู่) รวมถึง การสร้างบ้านดินเป็นศาลาประชุมและสร้างสำนักสงฆ์ในที่ดินที่ถูกไล่ โดยเชิญพระมาจำวัดด้วย เพื่อแสดงดำรงอยู่โดยมี “ความเป็นชุมชน” ของกลุ่มตน

ประการที่ห้า การเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อม (environmental movement) กล่าวได้ว่ามีส่วนสำคัญในการสร้างการเปลี่ยนแปลงหรือในการขับเคลื่อนเรื่องอื่น ๆ อาทิ ในการขับเคลื่อนของชุมชนบ่อแก้วเรื่องเกษตรที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม นับว่าเป็นต้นแบบที่ดีให้กับพื้นที่อื่น ๆ ซึ่งจะช่วยรื้อวาทกรรมคนทำลายป่าแล้วสร้างวาทกรรมคนอยู่กับร่วมกับป่าอย่างยั่งยืนได้ ในอีกแง่หนึ่ง การทำเกษตรอินทรีย์เป็นการประกาศว่าอยู่ตรงข้ามกับการสนับสนุนการปลูกยูคาลิปตัสซึ่งทำลายคุณภาพดิน เพราะเป็นการเพาะปลูกแบบผสมผสาน ในขณะที่ต้องการอุตสาหกรรมป่าไม้มีภาพลักษณ์คือส่งเสริมการปลูกพืชเชิงเดี่ยว นอกจากนั้น มิติที่สะท้อนความยั่งยืนของระบบนิเวศอื่น ๆ อาทิ การทำบ้านดินที่ชุมชนบ่อแก้ว การจัดการที่ดินแบบมีส่วนร่วมที่ดอนยังเหลือบึงเกลือ และการเป็นหมู่บ้านนิเวศ (eco-village) จากการไม่ใช่ไฟฟ้าของชุมชนหนองจาน ก็ควรจะได้รับเกียรติยกย่องและนำไปเป็นแบบอย่างในพื้นที่การต่อสู้อื่น ๆ ด้วยเช่นกัน

ประการที่หก การเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจ (economic movement) นับว่าสำคัญอย่างยิ่งยวด ดังที่ Johnston (2014) ตั้งข้อสังเกตไว้ว่าขบวนการทางสังคมที่ยืนหยัดอยู่ได้ส่วนสำคัญคือพวกเขามักจะถูกกลืนหรือเชิงสัมพัทธ์ (relative deprivation) เท่านั้น กล่าวคือ ยังไม่ถูกกลืนโดยสมบูรณ์ ซึ่งถ้าเป็นแบบหลังจะทำให้พวกเขามีแรงสู้ เพราะต้องดิ้นรนจนหมดพลังไปกับเรื่องอื่น โดยเฉพาะชีวิตทางเศรษฐกิจ ดังนั้น ในก้าวต่อไป เครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานต้องใส่ใจพลังของทุนนิยมให้มากขึ้น ในเบื้องต้นโมเดลของชุมชนบ่อแก้วควรนำไปขยายผล กล่าวคือ การตั้งต้นจากการพัฒนาระบบเศรษฐกิจภายในให้พึ่งตนเองได้หรือการสร้างระบบเศรษฐกิจฐานราก ดังที่แกนนำกล่าวไว้ว่า “สิ่งที่สนับสนุนให้ทำคือแบ่งที่ให้แก่คนละไร่ และมีแปลงรวม ซึ่งไว้ปลูกข้าวแดง โดยจะมีคนรับเอาไปขาย” (ปราโมทย์ ผลภิญโญ, สัมภาษณ์ 2559) นอกจากนั้นสิ่งที่ชุมชนบ่อแก้วโมเดลทำคือมีการรวมกันเป็นกลุ่มสหกรณ์ เลี้ยงไก่ เลี้ยงวัว และทำเกษตรอินทรีย์ พวกเขาปลูกลำไย หน่อไม้ ต้นจ๊ว ขนุน ดอกขาม และบวบเพื่อเอาไปขาย ให้มีรายได้เสริมจากที่ได้จากลูกหลานวัยทำงานที่ออกไปรับจ้าง เกียวข้าว หักข้าวโพด เก็บกะหล่ำปลีข้างนอกมีบางคนปลูกเห็ดขอนขาว ได้วันละ 200-300 บาทเลยทีเดียว กล่าวอีกนัยคือ พวกเขาพยายามทำตัวเองให้รอดก่อน คู่นานไปกับการต่อสู้ถึงการจัดสรรและกระจายทรัพยากรของประเทศเพื่อความ เป็นธรรมในมิติที่ใหญ่โตออกไป (Distributive and redistributive movements) เช่น เรื่องภาษีที่ดินอัตร

ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 เมษายน)- มิถุนายน 2561)

ก้าวหน้า ซึ่งจริงๆ แล้วไม่ใช่เป็นไปได้ เพราะไม่ได้กระทบคนรวยมาก หรือเป็นไปตามหลัก Pareto's marginal utility อย่างไรก็ตามที่ผ่านมายังมีการอ้างว่านอมนำหลักเศรษฐกิจพอเพียงและเกษตรทฤษฎีใหม่มาใช้ไม่มาก จึงควรพิจารณาในประเด็นนี้ในฐานะยุทธศาสตร์การเคลื่อนไหว เพราะวาทกรรมดังกล่าวจะช่วยส่งเสริมภาพลักษณ์ในด้านบวกของขบวนการได้

ในประการสุดท้าย ก้าวต่อไปของเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานที่ขาดไม่ได้คือ การเคลื่อนไหวในการร่วมสร้างความรู้ (knowledge co-production movement) หรือการต่อสู้ด้วยความรู้ที่มากขึ้น ดังที่วิเคราะห์ไปแล้วว่าความเหลื่อมล้ำของความรู้ (knowledge inequality) นับว่าเป็นปัญหาอย่างมากและนำไปสู่ปัญหาความเหลื่อมล้ำและความไม่เป็นธรรมในมิติอื่น ๆ ที่ชาวบ้านเผชิญ กล่าวคือ ชาวบ้านไม่มีข้อมูลข่าวสารและองค์ความรู้ที่จะมาต่อสู้กับรัฐซึ่งผูกขาดข้อมูล ทั้ง GPS ภาพถ่ายดาวเทียมและหลักฐานต่าง ๆ อีกทั้งชุดความรู้ของราชการมีความน่าเชื่อถือ (valid) กว่าของชุดความรู้ของชาวบ้านในมุมมองของศาล ซึ่งต้นตอที่สำคัญคือชาวบ้านไม่มีโอกาสที่จะมีส่วนในการร่วมผลิตความรู้เลย (co-production of knowledge) ดังนั้น ก้าวต่อไปของเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานคือการร่วมกันผลิตความรู้ที่มากขึ้นและน่าเชื่อถือยิ่งขึ้น เช่น ความรู้ที่ยืนยันว่าคนอยู่กับป่าอย่างเกื้อกูลได้ และการพัฒนาการบริหารจัดการผ่านโฉนดชุมชนหรือใช้ที่ดินร่วมเป็นโฉนดแปลงใหญ่จะนำไปสู่ความยั่งยืนอย่างแท้จริง อนึ่ง เท่าที่ผ่านมามีความพยายามอยู่บ้าง อาทิ ที่ตอนยังเหลือชาวบ้านพยายามสร้างข้อมูลทางเลือกที่ตัวเองโดยจับพิกัด GPS เอง แล้วนำไปต่อสู้กับองค์การบริหารส่วนตำบลว่าที่สาธารณะประโยชน์ที่ทางองค์การบริหารส่วนตำบลระบุไม่ได้ครอบคลุมถึงพื้นที่ชาวบ้าน จนองค์การบริหารส่วนตำบลต้องถอยไป กรณีชุมชนหนองจันทน์เช่นกัน ชาวบ้านมีความพยายามในการผลิตชุดความรู้ของตนเองเพื่อใช้ต่อสู้กับข้อมูลของราชการ เช่น ชาวบ้านระดมทุนเพื่อส่งตัวแทนชุมชนไปอบรมการจับ GPS จากนั้นคนที่เข้าอบรมก็กลับมาถ่ายทอดความให้กับพี่น้องในชุมชนเพื่อให้แต่ละครอบครัวนำความรู้ไปเดินจับ GPS ที่ดินของตนเองเพื่อสร้างชุดข้อมูลอีกชุดหนึ่งเอาไว้สู้กับราชการ และอีกกรณีคือที่สาธารณะประโยชน์โคกป่าแดง แกนนาระดับพื้นที่ได้รวบรวมเอกสารที่เกี่ยวข้องทุกอย่างตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันและได้จัดทำเป็นฐานข้อมูลเล่มหนาจนกล่าวได้ว่าเป็นฐานข้อมูลที่ครอบคลุมรอบด้านกว่าข้อมูลที่ทางองค์การบริหารส่วนตำบลผู้ฟ้องมีอยู่ เป็นชุดความรู้ทางเลือกเพื่อสู้คดีในกระบวนการยุติธรรมจนทำให้ัยการสั่งไม่ฟ้องได้

ทั้งนี้ ในการกระจายความรู้ สำนักข่าวปฏิรูปที่ดินภาคอีสานซึ่งเป็นสื่อของเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานต้องทำงานทั้งในแนวกว้างและแนวลึกมากขึ้น เพื่อให้กระจายความรู้ชาวบ้านให้ได้ครอบคลุมมากขึ้น อย่างน้อยคือความรู้เกี่ยวกับปัญหาเชิงประจักษ์ที่เกิดขึ้นจริงในพื้นที่ ทั้งในเรื่องที่ดิน ป่าไม้ ทรัพยากร พลังงาน การละเมิดสิทธิมนุษยชน และความรู้เกี่ยวกับผลกระทบต่อวิถีชีวิตและความไม่เป็นธรรมจากโครงการพัฒนาต่าง ๆ ของหน่วยงานภาครัฐ (ที่เฉพาะเจาะจงมากไปกว่าแค่การคดีพิพาทฯ) รวมทั้ง ควรจะสร้างอาสาสมัครสื่อสารมวลชนประจำพื้นที่เพื่อให้ติดตามสถานการณ์และแสวงหาชุดความรู้ในพื้นที่ได้อย่างถูกต้องและมีคุณภาพมากขึ้น โดยจัดให้มีการฝึกอบรมการผลิตสื่อ เชื่อมร้อยดวงใจคนทำงาน และเชื่อมโยงสื่อเพื่อผลักดันงานพัฒนาด้านการสื่อสารสู่สาธารณะในส่วนของภาคประชาชนให้เกิดเป็นรูปธรรมดังที่สำนักข่าวปฏิรูปที่ดินภาคอีสานตั้งเป้าหมายไว้อยู่แล้ว

บทสรุป

การศึกษาครั้งนี้นับเป็นการเชื่อมโยงทฤษฎีกับโลกปฏิบัติว่าด้วยเรื่องความเหลื่อมล้ำ (inequality) และขบวนการทางสังคม (social movement) ไม่ว่าจะเป็นแนวคิดการระดมทรัพยากร (Resource mobilization) แนวคิดโครงสร้างโอกาสทางการเมือง (Political opportunity structure) และแนวคิดยุทธศาสตร์และยุทธวิธีการเคลื่อนไหว การโยงไปมาระหว่างกรอบแนวคิดกับการวิเคราะห์กรณีศึกษาเกิดขึ้นทำให้โลกอุดมคติกับโลกปฏิบัติการช่วยเสริมกันและกันได้เป็นอย่างดี ในเบื้องต้น การศึกษาครั้งนี้พบว่ากรอบการวิเคราะห์ความเหลื่อมล้ำโดยกรอบของ The International Social Science Council (ISSC), The Institute of Development Studies (IDS) และ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) (2016) นั้นเป็นประโยชน์มากในการศึกษา เพราะทำให้เข้าใจปรากฏการณ์อย่างกว้างและลึก กล่าวคือ มองเห็นทั้งความเหลื่อมล้ำในแนวดิ่งและแนวนอนที่เกิดขึ้นในพื้นที่ และเห็นมิติที่ครอบคลุมกันอยู่ของความเหลื่อมล้ำ (intersecting inequalities) ไม่ว่าจะเป็นความเหลื่อมล้ำทางการเมือง ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ ความเหลื่อมล้ำทางสังคม ความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม ความเหลื่อมล้ำทางสิ่งแวดล้อม ความเหลื่อมล้ำในเชิงพื้นที่ และความเหลื่อมล้ำของความรู้ โดยเฉพาะการเพิ่มมิติสุดท้ายนั้นเข้าไป ทำให้การศึกษาครั้งนี้วิเคราะห์เจาะลึกไปถึงประเด็นปัญหาจากการที่ชุดความรู้ของชาวบ้าน (local knowledge) ไม่ได้รับการยอมรับว่าน่าเชื่อถือหรือมีความชอบธรรมเท่าความรู้ของหน่วยงานราชการและตุลาการ

นอกจากนั้น การใช้แนวคิดขบวนการทางสังคมนำทาง ทำให้การศึกษาครั้งนี้เข้าใจความเชื่อมโยงระหว่างยุทธศาสตร์และยุทธวิธีการเคลื่อนไหวที่หลากหลายของชาวบ้านกับความสามารถในการระดมทรัพยากร และการเปิดหรือปิดของโครงสร้างโอกาสทางการเมือง การศึกษาครั้งนี้ช่วยยืนยันว่า แนวคิดของ Moyer (2001) นั้นถูกต้อง กล่าวคือ ในโลกปฏิบัติ ขบวนการเคลื่อนไหวมักมียุทธศาสตร์/ยุทธวิธีที่หลากหลาย ทั้งที่ขัดขวาง ทำลายระบบการเมืองปกติ (Disruption) และที่ตามช่องทางการเมืองปกติ (Convention) กล่าวคือ ผลการศึกษาพบว่าเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานใช้ทั้งการยื่นหนังสือผ่านกลไกของระบบราชการ การผลักดันให้เกิดการมีส่วนร่วมในรูปแบบของคณะกรรมการแก้ไขปัญหา การต่อสู้ผ่านการใช้สิทธิตามกฎหมายและผ่านกระบวนการยุติธรรม การกดดัน การสื่อสารกับสาธารณะ การสร้างเครือข่าย และการเคลื่อนไหวทางแนวคิด อย่างไรก็ตาม การศึกษานี้เห็นแย้งกับ Mertes (2004) ที่เสนอว่าบางครั้งขบวนการทางสังคมต้องการยุทธวิธีการใช้ความรุนแรง (Violence) ซึ่งเป็นการข้ามพ้นสังคมอารยะดังกล่าว (beyond civil society) โดยมองว่าความเป็นอารยะไม่สามารถนำไปสู่ชัยชนะได้จริง อันเนื่องมาจากการตกเป็นเบี้ยล่างและถูกกระทำฝ่ายเดียว โดยการศึกษาครั้งนี้พบว่าความชอบธรรมจากวิธีการเคลื่อนไหวที่ไร้ความรุนแรงเป็นสิ่งสำคัญของขบวนการในการสร้างแนวร่วมและขยายการยอมรับเพื่อเพิ่มโอกาสในการบรรลุเป้าหมายของขบวนการ

อนึ่ง สำหรับประเด็นสำคัญของการระดมทรัพยากร มิติที่ขอนำมาอภิปรายเพิ่มเติมในที่นี้คือ แนวคิดว่าด้วยฐานคติของการขับเคลื่อนร่วมกัน (Collective action) ซึ่งมีอยู่สองฐานคติ/สำนักหลัก กล่าวคือ ฐานคติที่ให้ความสำคัญกับการตัดสินใจที่เป็นเหตุเป็นผลของแต่ละปัจเจกในการที่จะเข้าร่วม (rational choice) โดยปัจเจกจะชั่งน้ำหนักว่าถ้าเข้าร่วมแล้วจะคุ้มค่าหรือไม่ (เทียบเคียงการลงทุน ลงทุน และเสียเวลา กับผลลัพธ์ที่คาดว่าจะ

ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 เมษายน- มิถุนายน 2561)

ได้รับจากการเคลื่อนไหว) ดังนั้น ผู้เป็นตัวกลางในการระดมทรัพยากรจะต้องคำนึงถึงการจูงใจที่พอเพียงที่จะทำให้ผู้เข้าร่วมแต่ละคนเห็นความคุ้มค่าที่จะออกมาร่วมเคลื่อนไหวด้วย เพราะปกติถ้าไม่เดือดร้อนจริงๆ หรือได้รับผลกระทบโดยตรง จะไม่มีใครออกมาสู้ (Not-in-my-backyard syndrome) และต้องหาทางกำหนดกฎเกณฑ์ที่จะไม่ทำให้ใครกินแรงคนอื่น (free-riders) เพราะการมาร่วมเคลื่อนไหวเป็นเพียงการตัดสินใจของคนเห็นแก่ตัวจำนวนหนึ่งที่มุ่งพิทักษ์ผลประโยชน์ของตนเองโดยการอาศัยแนวร่วมมาช่วยเท่านั้น (Olsen, 1965; Ostrom, 1998, 1990) ในทางที่ต่างออกไป อีกฐานคิดหนึ่งมองว่าการที่ผู้คนมาร่วมกันขับเคลื่อนนั้นเป็นผลมาจากการมีอุดมคติบางประการ มีบรรทัดฐานร่วม หรือมีการต่อสู้ดิ้นรนร่วมกันเพื่อศีลธรรมบางประการ ไม่ใช่แค่คนเห็นแก่ตัวจำนวนหนึ่งมาร่วมกันเพื่อพิทักษ์ผลประโยชน์ของตนเองเท่านั้น (Stewart, Smith and Denton, 2001) กล่าวอีกนัยคือทุกคนในประชาคมมีจิตวิญญาณร่วม (spirit of the community) มาต่อสู้เพื่อความดีงามร่วมกัน (common good) (Etzioni, 1993) โดยพวกเขามองเห็นปัญหาเชิงโครงสร้าง

ทั้งนี้ การศึกษาครั้งนี้ช่วยยืนยันว่าจำเป็นต้องใช้ทั้งสองฐานคิดข้างต้นประกอบกัน กล่าวคือ ไม่ใช่ว่าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งกล่าวถูก อีกฝ่ายกล่าวผิด หากแต่ต้องนำมาเสริมกัน จึงจะเข้าใจการเคลื่อนไหวของชาวบ้านในกรณีศึกษาทั้งสี่แห่งได้ ในด้านหนึ่ง ชาวบ้านแต่ละคนจะชั่งน้ำหนักว่าถ้าเข้าร่วมขบวนการแล้วจะคุ้มค่าหรือไม่ โดยเทียบเคียงการลงแรง ลงทุน และเสียเวลา กับผลลัพธ์ที่คาดว่าจะได้จากการเคลื่อนไหว เพราะภาระครอบครัวของแต่ละคนมีมาก และด้วยมุมมองนี้เองจึงอธิบายได้ว่าทำไมมีคนที่ได้ค่าชดเชยจนพอใจแล้วก็ถอนตัวออกจากขบวนการไป พร้อมๆ ไปกับที่ช่วยอธิบายกรณีที่มีคนถอนตัวออกไป เพราะความเหนื่อยล้า แม้จะยังไม่บรรลุผลของตนก็ตาม (ลงทุนลงแรงต่อไม่ไหวแล้ว) ในอีกด้านหนึ่ง ชาวบ้านจำนวนไม่น้อยเช่นกันโดยเฉพาะแกนนำ มาเข้าร่วมขับเคลื่อนเพราะมีอุดมคติบางประการ มีจิตวิญญาณร่วม มีจิตสำนึกในการต่อสู้ ออกมาต่อสู้เพื่อความดีงามร่วมกัน โดยพวกเขามองเห็นปัญหาเชิงโครงสร้างบางประการที่ก่อกวนพวกเขาอยู่ ดังเห็นได้จากการยื่นหยัดของหลายๆ คนแม้จะยากจนข้นแค้นกัน การยอมรับที่จะไม่เสนอข้อเรียกร้องของพวกเขาในยุคเผด็จการเพราะขัดกับอุดมการณ์ที่ดี หลายคนสะท้อนความคิดว่าที่สู้ขึ้นเพื่อลูกเพื่อหลาน ให้ได้มีที่ดินทำกิน โดยมองที่ดินคือชีวิต (พอโสพันธ์) อีกทั้งข้อเสนอเรื่องโฉนดชุมชนที่บังเอิญนั้นก็ผลักดันโดยที่ไม่ได้ทำให้แต่ละคนได้ประโยชน์ (ไม่ใช่ที่ดินส่วนบุคคล) หากแต่เป็นผลประโยชน์ร่วมกัน ในขณะที่ แนวทางไม่เอาไฟฟ้าของหนองจอกก็ไม่ได้ทำให้ปัจเจกได้ประโยชน์เลย หากแต่ต้องร่วมขบวนการกันไปเพื่อยืนยันว่าขบวนการยังเข้มแข็ง จะไม่ยอมย้ายออกไปไหน

นอกเหนือจากนั้น ยังอาจนำแนวคิดข้างต้นมาวิเคราะห์ได้สองระยะด้วย กล่าวคือ ระยะแรกหรือระยะเริ่มต้น ชาวบ้านส่วนใหญ่ตั้งต้นมาจากแนวแรกก่อน (มุ่งประโยชน์ส่วนตน) ยกเว้นบางส่วนของมีสำนึกแบบส่วนรวมอยู่แล้ว เช่น แกนนำหลายคนเป็นคอมมิวนิสต์เก่า (มีประวัติศาสตร์การเคลื่อนไหวต่อสู้ในปามาก่อน) อาทิ พ่อเด่น คำแหล้ พ่อนิค ต่อทุน และปราโมทย์ ผลิบุญ โดยกลุ่มคนเหล่านี้มักเอาแนวคิดชนชั้นมาจับ และวิเคราะห์ข้ามเรื่องปัจเจกไปถึงเรื่องของโครงสร้างชั้นบน โครงสร้างชั้นล่างตามแนวทางการวิเคราะห์แบบเศรษฐศาสตร์การเมือง ทั้งนี้ การตั้งต้นจากแนวแรกก่อนของคนส่วนมาก อาทิ แม่บัวผัน ธรรมโชติแห่งดอนฮังเหลือสะท้อนว่าได้รับผลกระทบแล้วไปร้องเรียนเองก่อน พอได้ยินว่ามีสมัชชาคนจน จึงค่อยนั่งรถไปอุบลราชธานีเพื่อขอเข้าร่วม และนายสราวุธ ศรีวัง ที่ชุมชนโคกป่าแดงเล่าให้ฟังว่าตอนแรกสู้ด้วยตัวเองก่อน พอมีเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานก็

ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 เมษายน)- มิถุนายน 2561)

เลยขอเข้าร่วม ดังนั้น แนวที่สอง (มุ่งประโยชน์ส่วนรวม) จึงมาทีหลัง ภายหลังจากที่ยกระดับความคิดและปลูกจิตวิญญาณการต่อสู้กันขึ้นมาจนสำเร็จ ทำให้ชาวบ้านจำนวนมากมองแบบหลุดพ้นไปจากเรื่องส่วนตัวของตนเอง ไปเป็นเรื่องของขบวนการ เรื่องของปัญหาเชิงโครงสร้างที่กดทับทุกคนเหมือนกันหมดหรือทุกคนแบกทุกข์ร่วมกัน และต้องฝ่าฟันออกไปจากทุกข์นี้ร่วมกันด้วย ทำให้หลายคนกลายมาเป็นคนเคลื่อนไหว ใช้เงินตัวเอง สู้ทั้งเพื่อแก้ปัญหาของตัวเองและเพื่อพี่น้องที่มีปัญหาเรื่องที่ดินเหมือนกัน เช่น แม่ถาวร ธนะสิงห์ผู้ได้รับผลกระทบกรณีประกาศที่สาธารณะประโยชน์ทับที่ทำกินที่โคกภูพระ อำเภอเลิงนกทา จังหวัดยโสธร ได้กลายมาเป็นคนเคลื่อนไหวต่อสู้เพื่อคนอื่นด้วย กล่าวคือ มองเป้าหมายไปไกลถึงการปฏิรูปที่ดินเพื่อโครงสร้างที่เป็นธรรม ไม่ใช่แค่สู้เพื่อให้ได้ที่ดินมาทำกินเฉพาะตัวเท่านั้น

ขยับจากประเด็นพื้นฐานข้างต้นมาสู่การอภิปรายผลสำเร็จของขบวนการที่ผ่านมาโดยอาศัยข้อค้นพบจากการศึกษาที่เสนอไป กล่าวได้ว่าหากประเมินการเคลื่อนไหวแล้ว แม้จะยังไม่มีพื้นที่ใดเลยที่บรรลุเป้าหมายสำคัญ กล่าวคือ ยังคงไม่หลุดออกไปจากกรณีพิพาทเรื่องที่ดิน ยังไม่สามารถเปลี่ยนกติกาสังคม และยังปฏิรูปที่ดินเพื่อการจัดสรรและกระจายที่เป็นธรรมมากขึ้นไม่ได้ ทว่า ผลสำเร็จของการต่อสู้สามารถพิจารณาได้จากหลายแง่มุม แง่มุมแรก คือ อย่างน้อยได้เกิดการรวมกลุ่มที่ยืนหยัดมาได้เป็น 10 ปีแล้ว หรือการที่อย่างน้อยชาวบ้านยังคงสามารถยึดที่ดินกล่าวคือยังคงอาศัยและเข้าไปใช้ประโยชน์ในที่ดินได้ และเกิดสิทธิในการใช้สาธารณูปโภคผ่านการเคลื่อนไหวทุกแบบเท่าที่ทำได้ โดยเฉพาะการที่การเคลื่อนไหวสามารถนำไปสู่การตั้งคณะกรรมการชุดต่างๆ โดยเพื่อแก้ปัญหาของภาครัฐ เป็นเครื่องมือของเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานใช้ยันกับการปฏิบัติการในพื้นที่ กล่าวคือ เกณฑ์สามารถอ้างว่ารวมติจากคณะกรรมการซึ่งยังไม่มีข้อยุติเพื่อชะลอการใช้อำนาจของรัฐในระดับพื้นที่

สำหรับแง่มุมที่สอง เครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานประสบความสำเร็จในการสร้างตัวตน ทั้งภายในเองและภายนอกได้เห็นการดำรงอยู่อย่างเข้มแข็งของขบวนการ โดยคำว่า “เรา” (sense of us) ได้ถูกขยายออกไปเรื่อยๆ จากการมีเพื่อนร่วมทางมากขึ้น กล่าวคือ มีเครือข่ายที่กว้างขวางขึ้น และมีการแชร์ข้อมูล Facebook อย่างกว้างขวาง ในขณะที่ แง่มุมที่สาม คือ ขบวนการนี้ประสบความสำเร็จไม่น้อยในการส่งเสียงว่ามีปัญหาด้านที่ดินทำกินในสังคมไทยอยู่ ซึ่งการส่งเสียงดังกล่าว ทำให้สังคมไทยหันมาคูปัญหาดังกล่าวนั้นมากขึ้น โดยเฉพาะในโลกวิชาการและวิจัย อาทิ เป็นฐานของชุดโครงการวิจัยของมหาวิทยาลัยมหิดล สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) หรือคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ จนเริ่มมีการตีโจทย์อย่างกว้างขวาง ไม่ว่าจะเป็นมิติกฎหมาย (ปัญหาที่ดินเกี่ยวกับกฎหมายจำนวนมาก) มิติสิทธิมนุษยชน มิติสิทธิชุมชน มิติการจัดการความขัดแย้ง (ความขัดแย้งระหว่างพี่น้องกับรัฐมีหลายรูปแบบ) มิติความยุติธรรมทางสังคมและสิ่งแวดล้อม มิตินโยบายสาธารณะ ไปจนถึงมิติขบวนการทางสังคมและการเมืองภาคประชาชน

ส่วนแง่มุมที่สี่ อย่างน้อยขบวนการสามารถมีตัวแทนของตัวเองเข้าไปอยู่ในกรรมการชุดต่าง ๆ ที่ตั้งขึ้นเพื่อแก้ปัญหาเรื่องที่ดินได้ โดยสามารถเป็นปากเสียงแทนพี่น้องในการตัดสินใจในประเด็นที่สำคัญและจะส่งผลกระทบต่อสิทธิของพี่น้องในระดับหนึ่ง อีกทั้งตัวแทนเหล่านั้นยังมีส่วนร่วมในการศึกษา หาทางออก และสร้างข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์ต่อพี่น้องได้ ในส่วนของแง่มุมที่ห้า ความสำเร็จอีกประการที่ละเลยไปไม่ได้คือการที่ขบวนการ

ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 เมษายน)- มิถุนายน 2561)

สามารถสร้างการเรียนรู้เพื่อการเปลี่ยนแปลงตนเอง (transformative learning) ให้กับพี่น้องได้ กล่าวคือ ขบวนการประสบความสำเร็จในการบ่มเพาะชาวบ้านให้เข้ามาเรียนรู้แล้วเปลี่ยนวิถีคิดและมุมมองมาเป็นนักเคลื่อนไหว ซึ่งมีความรู้มากขึ้น วิเคราะห์ปัญหาลึกขึ้น (เห็นปัญหาเชิงโครงสร้าง) มีความมั่นใจ เข้าใจกระบวนการต่อสู้ มีจิตสำนึกเพื่อส่วนรวม และก้าวข้ามจากการมองเห็นแค่ปัญหาที่ดินไปสู่ความไม่เป็นธรรมในมิติอื่น ๆ ด้วย อีกทั้งพวกเขายังเสริมพลังกันและกัน (mutual empowerment) โดยการปลอบใจกันและกัน เห็นอกเห็นใจกัน และแสดงตนว่าอยู่เคียงข้างร่วมสู้ไปด้วยกัน

อนึ่ง สำหรับแง่มุมสุดท้าย ความสำเร็จของเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสานที่ต้องนับรวมด้วยก็คือ ความสำเร็จในการนำเสนอนวัตกรรมทางสังคม (social innovation) กล่าวคือ ขบวนการได้เสนอแนวปฏิบัติทางสังคมผ่านการสะสมประสบการณ์ที่สำคัญหลายประการ โดยเฉพาะแนวปฏิบัติเกี่ยวกับการจัดการที่ดินด้วยชุมชนเอง (self-organising land use) ผ่านการขับเคลื่อนโฉนดชุมชน ซึ่งสั่งสมมาจากการสรุปบทเรียนว่าการถือครองที่ดินแบบปัจเจกมีปัญหา เพราะจากประวัติศาสตร์การถือครองที่ดินสะท้อนว่าการได้ที่ดินมาแบบปัจเจกอาจหลุดมือได้ ในขณะที่ การจัดการที่ดินในรูปโฉนดชุมชน ที่ที่ดินนั้นเป็นของชุมชนร่วมกัน นำไปขายไม่ได้ และตกทอดถึงลูกหลานไม่ได้ นำไปสู่ความยั่งยืนมากกว่า นอกจากนั้น นวัตกรรมทางสังคมอีกประการคือ ร่างกฎหมาย 4 ฉบับเพื่อคนจน (4 Law for Poor) ซึ่งนับเป็นการผสมผสาน (convergence) ประเด็นเรื่องการต่อสู้ทางกฎหมาย การต่อสู้เรื่องการจัดสรรทรัพยากร และการต่อสู้เรื่องการกระจายทรัพยากรเข้าด้วยกัน โดยในปัจจุบันร่างกฎหมายดังกล่าวถูกนำไปขยายผลสู่สาธารณะ ได้รับการยอมรับไปถึงรัฐสภาแม้ร่างกฎหมายจะตกไปก็ตาม (ยกเว้นพระราชบัญญัติกองทุนยุติธรรมที่ผ่านการพิจารณาของรัฐสภาแล้ว)

เอกสารอ้างอิง

- เครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสาน. (ม.ป.ป). *รายงานสถานการณ์ด้านที่ดินและป่าไม้ในภาคอีสาน*. เอกสารอัดสำเนา, ชัยภูมิ
- ศูนย์ศึกษาและพัฒนานักกฎหมายเพื่อสิทธิมนุษยชน. (2558). *จดหมายข่าวของเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสาน*. ชัยภูมิ.
- Allen, A., & Frediani, A.. (2013). The making of environmentally just spaces. *City*, 17(3), 365-381.
- Burstien, P. (2002). *Social Movement and Public Policy, Social Movement: An Introduction*. Cambridge: Blackwell.
- Certeau, M. de. (1984). *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- Etzioni, A. (1993). *The Spirit of Community*. New York: Touchstone Book.
- Fischer, F. (2000). *Citizens, Experts, and the Environment: the Politics of Local Knowledge*. Durham and London: Duke University Press.

ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 เมษายน)- มิถุนายน 2561)

- Fischer, F. (2009). Discursive planning: social justice as discourse. In: P. Marcuse et. al. (eds.) *Searching for the Just City: Debates in urban theory and practice*. London and New York: Routledge, pp.52-71.
- Goodwin, J., & Jasper, J. (2003). *The social movements reader: cases and concepts*. London: Blackwell.
- Griggs, S., Norval, A., & Wagenaar, H., eds. (2014). *Practices of Freedom: Decentered Governance, Conflict and Democratic Participation*. New York: Cambridge University Press.
- Habermas, J. (1991). *The Structural Transformation of the Public Sphere: Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, (Burger, T. and Lawrence, F. transl.) Massachusetts: the MIT press.
- Habermas, J. (1990). *Moral Consciousness and Communicative Action*. (Lenhardt, C. and Nicholsen S.W. transl.). Massachusetts: the MIT press.
- Institute of Development Studies and UNESCO. (2016). *Challenging Inequalities: Pathways to a Just World*. Paris: UNESCO Publishing.
- Jenkins, C. (1983). Resource Mobilisation Theory and the Study of Social Movements. *Annual Review of Sociology*, (9)9, 527-53.
- Johnston, H. (2014). *What is a Social Movement?* Cambridge: Polity.
- Kitschelt, H. (1986). Political Opportunity Structure and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies. *British Journal of Political Science*, 16(1), 57-85.
- Lowi, Theodore. J. (1964). "American Business, Public Policy, Case Studies, and Political Theory". *World Politics*, 16 (July), 667-715.
- Lukes S, (2005). *Power: A Radical View*. (2nd ed.) London: Palgrave Macmillan.
- Martin, J. (2014). *Politics and Rhetoric: A Critical Introduction*. London: Routledge.
- Mertes, T. (2004). *A movement of movements: is another world really possible?* London: Verso.
- Moyer, B. (2001). *Doing Democracy: The MAP model for organizing social movements*. British Columbia: New Society Publishers.
- Fraser, Nancy. (1996). *Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation*. Stanford, California: Stanford University.
- Olsen, M. (1965). *The Logic of Collective Action*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Ostrom, E. (1998). A Behavioral Approach to the Rational Choice Theory of Collective Action. *The American Political Science Review*. 92(1), 1-22.
- Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. New York: Cambridge University Press.

ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 เมษายน- มิถุนายน 2561)

- Scott, J. (1985). *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. Connecticut: Yale University Press.
- Sen, A. (1997). Rational Fools: A Critique of the Behavioral Foundations of Economic Theory, *Philosophy and Public Affairs*, 6(4), 317-44.
- Singh, R. (2001). *Social Movements, Old and New: A Post-Modernist Critique*. London: Sage.
- Stewart, C., Smith, C., & Denton, R. (2001). *Persuasion and Social Movements*. (4th ed.) Illinois: Waveland Press.

Translate Thai References

- ISAN land reform network, (n.d.) *The report on land and forest situations in ISAN*, Chaiyapoom. (document copied). (In Thai)
- Centre for human right protection lawyer studies and development. (2015). *Newsletter of ISAN land reform network*. Chaiyapoom. (In Thai)

บุคลากรกรม

- แก้ว วงษ์ไกร. (14 ตุลาคม 2559). *กรรมการบริหารเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสาน*. สัมภาษณ์
ถนอมศักดิ์ ระวาดชัย. (14 ตุลาคม 2559). *เลขาธิการเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสาน*. สัมภาษณ์
ทองสา ไกรนุช. (14 ตุลาคม 2559). *กรรมการเฝ้าดูชุมชนดอนยังเกลื้อและสมาชิกเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาค
อีสาน*. สัมภาษณ์
- บัวผัน ธรรมโชติ. (14 ตุลาคม 2559). *กรรมการเฝ้าดูชุมชนดอนยังเกลื้อและสมาชิกเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาค
อีสาน*. สัมภาษณ์
- ปราโมทย์ ผลภิญโญ. (14 ตุลาคม 2559). *กรรมการบริหารเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสาน*. สัมภาษณ์
- สรารุช ศรีวัง. (14 ตุลาคม 2559). *กรรมการบริหารเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสาน*. สัมภาษณ์
- เหมราช ลพหนองบัว. (14 ตุลาคม 2559). *กรรมการบริหารเครือข่ายปฏิรูปที่ดินภาคอีสาน*. สัมภาษณ์

Key Informants

- Kaiyanuch, T. (14 October 2016). *Member of Donhungkeur community land title deed committee and ISAN land reform network*. Interview.
- Lobnhongbour, H. (14 October 2016). *Administrative board of ISAN land reform network*. Interview.
- Ponpinyo, P. (14 October 2016). *Administrative board of ISAN land reform network*. Interview.
- Rawadchai, T. (14 October 2016). *Secretary of ISAN land reform network*. Interview.
- Sriwung, S. (14 October 2016). *Administrative board of ISAN land reform network*. Interview.

Thammachot, B. (14 October 2016). *Member of Donhungkeur community land title deed committee and ISAN land reform network*. Interview.

Wongkai, K. (14 October 2016). *Administrative board of ISAN land reform network*. Interview.